

Logori, prognanici, zarobljenici u Drugom svjetskom ratu i poraću

Mario Kevo

(Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonski Brod)

POČECI LOGORA JASENOVAC

UDK 940.547(497.5 Jasenovac)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: prosinac 2002.

Na temelju arhivskog gradiva i relevantne literature autor nastoji prikazati organizacijske početke logora Jasenovac, odnosno Krapja, Bročica i Ciglane. Prikazani su tehnički radovi na osnivanju logora do kraja 1941., potom je dan kraći pregled organizacije logorskog zapovjedništva i vojnih snaga koje su osiguravale spomenuto područje, i to kroz duže vremensko razdoblje. Autor je ukratko pokušao predočiti i izgled logora, deportacije, a progovara se i o prvim žrtvama logora Jasenovac.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, NDH, deportacije, logor Jasenovac, žrtve.

Uvod

Sredinom travnja 1941. u Zagrebu je osnovana Nezavisna Država Hrvatska (NDH), koja je obuhvaćala područje današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Osnovana pod pokroviteljstvom Sila osovine, odnosno Trećeg Reicha i Kraljevine Italije, NDH se ugledala na Treći Reich i u razvoju vlastitog rasnog i nacionalnog zakonodavstva što je rezultiralo izdavanjem niza zakonskih akata,¹ naredaba² i pravilnika čija je proklamacija uslijedila u vrlo

¹ Odredbe su proglašene u "Narodnim novinama Nezavisne Države Hrvatske", kao npr.; Zakonska odredba o očuvanju hrvatske narodne imovine, *Narodne novine* (dalje *NN*), br. 6, 19. travnja 1941.; Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda; *NN*, 16/30. travnja 1941.; Zakonska odredba o prelazu s jedne na drugu vjeru, *NN*, 19/5. svibnja 1941.; Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, *NN*, 43/4. lipnja 1941.; Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka, Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća, *NN*, 44/5. lipnja 1941.; Izvanredna zakonska odredba i zapovijed o prijekim sudovima glede pokušaju nasilja protiv imovini ili životu državljana Nezavisne Države Hrvatske i dr., *NN*, 60/26. lipnja 1941.; Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile NDH, *NN*, 96/7. kolovoza 1941.

² Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima, *NN*, 20/6. svibnja 1941.; Naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada rasnopolitičkog povjerenstva, Naredba

kratkom razdoblju nakon uspostave NDH. Ovim mjerama koje su prvenstveno bile usmjerene protiv Židova i Roma, ali i Srba, pripadnici tih etničkih zajednica i skupina ubrzo su postali građani “*drugog reda*”, a njihova se uloga nastojala maksimalno marginalizirati u cjelokupnoj društvenoj, gospodarskoj, političkoj i kulturnoj domeni, odnosno u svim sferama života zemlje. Nove vlasti su odmah pokrenule “*određene*” mjere protiv Židova, Roma i Srba, a u Zagrebu i drugim gradovima postavljani su oglasi i proglašeni koji su bili izravno usmjereni protiv pripadnika spomenutih skupina građana, koji su izloženi pravnoj diskriminaciji i pljački. Židovi su prisiljeni na nošenje posebnog znaka³ i potpuno su marginalizirani u društvu, tj. praktički su stavljeni van zakona, a ubrzo po osnivanju NDH je uspostavljeno i “*rasnopolitičko povjerenstvo*”.⁴

Upravo je takva politika rasne i nacionalne isključivosti, koja je zakonskim odredbama formalnopravno bila na snazi u NDH, otvorila proces osnutka sabirnih i radnih logora za smještanje “*osoba nepoćudnih aktualnom poretku*”. Ovaj logorski sustav u NDH se počeo formirati u drugoj polovici travnja 1941.,⁵ a prema svrsi logori su bili; sabirališta, useljeničko-iseljenički, sabirni i radni logori. U toj tzv. prvoj etapi podizanja logorskog sustava

o promjeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtki, *NN*, 43/4. lipnja 1941.; Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja, *NN*, 44/5. lipnja 1941.; Naredba o dužnosti prijave Srbijanaca, *NN*, 46/7. lipnja 1941.

³ Navodim samo neke proglase i oglase na ovu tematiku, kao: Oglas Redarstvenog ravnateljstva o obveznom preseljenju Židova i Srba iz pojedinih dijelova Zagreba (Zagreb, svibanj 1941.), Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zbirka 907, Stampata (dalje HDA, ZS) br. 104/19; Oglas Redarstvenog ravnateljstva o ograničenom kretanju Židova i Srba (Zagreb, svibanj 1941.), HDA, ZS, br. 104/20; Oglas Ravnateljstva ustaškog redarstva, Židovski odsjek, o ograničenom kretanju i pravu na kupovinu Židovima (Zagreb, 7. lipnja 1941.), HDA, ZS, br. 103/144a; Oglas Predstojništva gradskog redarstva Varaždin upućen Židovima da prime židovski znak i nose ga na lijevoj ruci (Varaždin, 3. lipnja 1941.), HDA, ZS, br. 99/121; Oglas Predstojništva gradskog redarstva Varaždin upućen Židovima starijim od 14 godina da obvezno nose židovski znak u obliku okrugle limene pločice (Varaždin, 17. lipnja 1941.), HDA, ZS, br. 99/119; Oglas Predstojništva gradskog redarstva Varaždin upućen Židovima o obvezi nošenja židovskog znaka s rasporedom podizanja (Varaždin, 20. lipnja 1941.), HDA, ZS, br. 99/116; Oglas Predstojništva gradskog redarstva Varaždin o zabrani Židovima da posjećuju javne lokale, priredbe i slično (Varaždin, 26. lipnja 1941.), HDA, ZS, br. 99/115; Oglas Redarstvenog ravnateljstva upućen Romima da se prijave radi popisa (Zagreb, 17. srpnja 1941.), HDA, ZS, br. 104/33; Oglas Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu (Prs. 8162-1941.) kojim se pozivaju svi Srbijanci koji borave na teritoriju grada Zagreba da se prijave radi popisa (Zagreb, 9. lipnja 1941.), Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu, Hemeroteca Jasenovac (dalje HPM/HJ), bb; Oglas Ministarstva unutrašnjih poslova NDH o strijeljanju 98 Židova i komunističkih “*suučesnika i intelektualnih začelnika*” bombaškog napada na stražu Ustaške sveučilišne vojnice (Zagreb, 4. kolovoza 1941.), HPM/HJ, bb; opširnije o protužidovskim mjerama; Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Suautor Slavko Goldstein (Zagreb, 2001.), 106-131, 145-152, 162-214.

⁴ Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, *NN*, 16/30. travnja 1941., čl. 1.

⁵ Goldstein, *Holokaust*, 266; Mirko Peršen, *Ustaški logori* (Zagreb, 1990.), 40-41.

uslijedila su prva hapšenja i deportacije, a među prvima su utemeljeni logori “*Danica*” pokraj Koprivnice, u Kerestincu, Gospiću, Jadovnom, Slanu, Metajni na otoku Pagu, Kruščici kod Travnika, Jastrebarskom.⁶

Počeci logora pokraj Jasenovca početak su druge etape podizanja logorskog sustava, a vezani su upravo uz logore Gospić-Velebit (Jadovno)-otok Pag. Ti logori su bili smješteni na teritoriju tzv. Zone B, koja je “*Rimskim ugovorima*” o razgraničenju između Kraljevine Italije i NDH, od 18. svibnja 1941., pripala NDH, ali dodatnim sporazumom je predviđeno da talijanska vojska može iz sigurnosnih razloga preuzeti cjelokupnu vlast, uključujući i civilnu. Kada je Kraljevina Italija službeno zatražila hitnu reokupaciju Zone B, postalo je jasno da predstoji hitno povlačenje oružanih snaga NDH iz tog područja te evakuacija i/ili likvidacija spomenutih logora. Do toga je i došlo 23. kolovoza 1941.⁷

Izgleda da je zbog spomenutih problema, Eugen-Dido Kvaternik, zapovjednik Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH (RAVSIGUR)⁸ te zapovjednik kasnije osnovane Ustaške nadzorne službe (UNS), već sredinom mjeseca srpnja naredio osnutak novog logora u koji bi se premjestili zatočenici iz Zone B. Novi sabirni i radni logor počeo se oblikovati u ljeto 1941. godine.

Osnivanje logora

Za lokaciju novog logora odabrano je izolirano i pomalo nepristupačno, ali prometno dobro povezano područje Lonjskog polja, u okolici mjestašca Jasenovac. Područje Lonjskog polja bilo je uvršteno u program velikih javnih radova koje su pokrenule vlasti NDH te se ono planiralo isušiti i privesti svojoj agrarnoj namjeni.⁹ U tu su svrhu ustaške vlasti i osnovale “*Ravnateljstvo melioracionih i regulacionih radova*” kojem je povjeren ovaj posao, ali ono je nama mnogo važnije budući da je to Ravnateljstvo, pod zapovjedništvom RAVSIGUR-a, pokrenulo te posredno vodilo izgradnju jasenovačkog logora. Time započinje druga etapa podizanja logorskog sustava u NDH, a u početku novom logoru je namijenjena uloga radnog logora¹⁰ u kojem bi se koristila radna snaga zatočenika, odnosno deportiranih Židova, Roma, Srba i Hrvata.

⁶ Opširnije o prvim logorima; Peršen, *Ustaški*, 40-121; Goldstein, *Holokaust*, 266-301.

⁷ Goldstein, *Holokaust*, 291.

⁸ Ravnateljstvo za javni red i sigurnost bilo je odjel Ministarstva unutarnjih poslova, a djelokrug rada Ravnateljstva bio je rad na organizaciji redarstvene službe i redarstvenih oblasti; Odredba o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za NDH, *NN*, 21/7. svibnja 1941.; Provedbena naredba o ustrojstvu i poslovanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za NDH, *NN*, 33/21. svibnja 1941.

⁹ Zakonska odredba o izvršenju velikih melioracionih i regulacionih radova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *NN*, 36/26. svibnja 1941.

¹⁰ Peršen, *Ustaški*, 42.

Pripremni radovi na osnivanju novog logora započeli su krajem mjeseca srpnja 1941.¹¹ Naime, tada Ravnateljstvo melioracionih i regulacionih radova, odnosno Terenski vodograđevni ured iz Siska traži doznake predujmova za “*novogradnju baraka za smještaj radne snage u Lonjskom polju*”,¹² krajem srpnja se naručuje drvo “*za gradnju drvenih baraka u Jasenovcu*”,¹³ a potom se krajem srpnja i početkom kolovoza organizira “*nabava tesane gradje i lijepenke za gradnju baraka u Jasenovcu*”¹⁴ te izrađuje troškovnik za “*gradnju 13 drvenih baraka u Jasenovcu za smještaj radne slu□be*”.¹⁵ Tehnički vid radova na terenu započeo je 12. kolovoza 1941., a o čemu posredno svjedoči zahtjev Vodograđevnog ureda iz Siska kojim se od Ravnateljstva sisačke policije traži izdavanje propusnice za Milu Čačića, namještenog kod Terenskog ureda u Sisku, za slobodno putovanje u kotaru Novska i to “*odmah jer isti danas putuje na izgradjivanje logora u Jasenovac*”.¹⁶ Naime, tih dana je u Jasenovac vjerojatno stigla naručena drvena građa budući da je još 7. kolovoza izdat trošak za “*Prevoz drva za gradnju drvenih baraka u Jasenovcu*”.¹⁷

Iako se spominje Jasenovac, tu nije riječ o središnjem logoru (“Ciglana”) već se govori o prvom logoru, odnosno Krapju ili Bročićama. Još nije u potpunosti razjašnjeno gdje je osnovan Logor I. budući da različiti autori navode kako je riječ o selu Krapje dok drugi spominju Bročice. Do zabuna je vrlo vjerojatno došlo zato jer su oba logora osnovana u kratkom vremenskom razmaku. Ipak, za geografski smještaj Logora I. najvjerojatnije je odabrano selo Krapje koje je bilo smješteno na obali rijeke Save, udaljeno desetak kilometara sjeverozapadno od naselja Jasenovac.¹⁸ Krapje nije predstavljalo logor u pravom smislu riječi, odnosno obuhvaćalo je kompleks dosta niske zemlje okružene bodljikavom žicom i stražarnicama, a logor je imao pet baraka, od kojih je jedna bila rezervirana za Hrvate komuniste.¹⁹

Ubrzo po osnivanju logora Krapje osnovan je i Logor II., koji je smješten na obali rijeke Veliki Strug gdje se podizao protupoplavni nasip, nedaleko od sela Bročice udaljen oko 6 kilometara sjeveroistočno od Jasenovca, a

¹¹ Iako nema sačuvanih izvornih spisa tijekom radova na terenu može se pratiti prema sačuvanim urudžbenim zapisnicima (5 knjiga) Ravnateljstva melioracionih i regulacionih radova koji se nalaze pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu, u Zagrebu; HDA, Fond 1496, Ravnateljstvo melioracionih i regulacionih radova NDH, Uručbeni zapisnik Ravnateljstva melioracionih i regulacionih radova, knj. 1-5 (dalje: HDA, RMRR NDH, UZ).

¹² HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1 (1-3668), Ur. br. 213 (21.07.1941.), 352 (25.07.1941.).

¹³ HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 281 (24.07.1941.).

¹⁴ HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 404 (29.07.1941.), 411 (30.07.1941.), 770 (10.08.1941.).

¹⁵ HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 675 (9.08.1941.).

¹⁶ Državni arhiv u Sisku, Fond 457, Vodoprivredni odjeljak Sisak, br. 192/12.08.1941. (dalje DAS, VOS).

¹⁷ HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 671 (7.08.1941.).

¹⁸ Goldstein, *Holokaust*, 304.

¹⁹ Peršen, *Ustaški*, 130.

pored ceste prema Novskoj.²⁰ Logor se nalazio na livadi okruženoj šumom, a sastojao se od tri ruševne barake (doduše novosagrađene) koje su bile okružene bodljikavom žicom, dok se izvan žice nalazila zidana zgrada namijenjena stražarima i zapovjedništvu logora.²¹ Bročice su se, isto kao i Krapje, nalazile na močvarnom i vodoplavnom terenu pa su barake bile podignute metar iznad zemlje, a jedna je bila rezervirana za Srbe dok su se u drugima nalazili Hrvati i Židovi.²² Zatočenici su morali podizati nasip na obali Velikog Struga.

Radovi u Krapju i Bročicama odvijali su se sporo, odnosno svakako ne brzinom kojom su bili planirani. Naime, kao što je vidljivo osim izgradnje baraka za smještaj radilo se i na osiguranju prostora, a u prilog sporosti provođenja radova govori i ponovljeni zahtjev šefa Terenskog ureda kod sisačkog Vodograđevnog ureda upućen sredinom rujna 1941. Ravnateljstvu sisačke policije kojim je zatraženo izdavanje nove propusnice za spomenutog Milu Čačića budući da je stara propusnica 11. rujna postala nevažeća, pa je tražena “*nova po mogućnosti bez roka, odnosno do opoziva*”.²³ Kada su barake dovršene teško je točno utvrditi, ali izgleda kako se izgradnja baraka nenamjerno provodila u nekoliko etapa, točnije u četiri građevinske faze. Prema ustaškoj propagandi već isti dan kada je došlo do demilitarizacije i napuštanja gospičkog područja, odnosno 23. kolovoza 1941., *Hrvatski narod* javlja “*Tako su upravo ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radništvo, koje će u najskorijoj budućnosti započeti radom*”.²⁴ Prema urudžbenom zapisniku Ravnateljstva melioracionih i regulacionih radova NDH sisački Terenski ured je obavijestio Ministarstvo prometa i javnih radova o useljenju prvih jasenovačkih baraka, odnosno one su navodno dovršene 19. kolovoza 1941.,²⁵ i izgleda da su u njih useljeni prvi zatočenici, koji su s gospičkog područja preko Jastrebarskog i Zagreba pristigli upravo 23. kolovoza 1941.²⁶ No, vrlo brzo se spominju i nove barake

²⁰ Goldstein, *Holokaust*, 304.

²¹ HDA, Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Glavni urudžbeni zapisnik (dalje ZKRZ, GUZ), Izjava, B.O. (2 zapisnika), 1839/45 (kut. 7); Vladimir Novak, *Do ivlji i putovanja do slobode* (Zagreb, 1979.), 71; o Logoru I. i II. usp. Peršen, *Ustaški*, 127-140; Goldstein, *Holokaust*, 303-312; Nataša Mataušić, Zdravko Dizdar, Marica Karakaš, Mario Kevo, Jelka Smreka, *Koncentracioni logor Jasenovac. Izložba o počecima logorskog sustava, kolovoz 1941. – veljača 1942.*, Katalog izložbe (Zagreb, 2002.), 3-6.

²² Novak, *Do ivlji*, 71-72.

²³ DAS, VOS, br. 192/15.09.1941.

²⁴ “*Izsušuju se polja uz tok Save*”, *Hrvatski narod*, god. III./1941., br. 190, 23. kolovoza 1941., 5.

²⁵ “*Barake u Jasenovačkom - useljenju*”, HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 887 (19.08.1941.).

²⁶ HDA, Fond 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske/Narodne Republike Hrvatske, Odjeljenje bezbjednosti, 1951., 124/51, Optužnica Pavelić-Artuković (dalje HDA, JTSRH/NRH, OP-A), Izjava, O. L., Ild br. 68, str. 3, Zapisnici o zločinima u logorima Jasenovac i Stara Gradiška (kut. 123); Izjava, B.O., str. 1, HDA, ZKRZ, GUZ, 1839/45 (kut. 7); Izjava, A.M., HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/7-45, str. 657-658 (kut. 11).

budući da je prema dopisu upućenom Kotarskoj oblasti Nova Gradiška do useljenja baraka došlo i 10. rujna 1941.²⁷ Objašnjenje o četiri nenamjerne građevinske etape moglo bi biti vrlo jednostavno. Naime, na umu treba imati činjenicu da se stalno spominje logor Jasenovac iako je jasno kako je tu bila riječ o Krapju i Bročicama, a tek kasnije o "Ciglani". Nije nemoguće, odnosno vrlo je vjerojatno da se podatak o barakama useljenim 19. kolovoza odnosi na barake smještene nedaleko sela Krapje pa nije nemoguće kako je upravo taj nadnevak i dan osnutka Logora I. U prilog o postojanju krapljangskog logora govori i zamolba židovskih interniraca upućena Zapovjedništvu logora Krapje u kojoj se traži puštanje na slobodu 250 Židova starijih od 50 godina, a koja je pisana i datirana 3. rujna 1941. u Krapju.²⁸ Nadalje, podatak o useljenju baraka 10. rujna 1941. najvjerojatnije se odnosi na Bročice, odnosno taj bi nadnevak trebao predstavljati dan osnivanja Logora II. Treća i četvrta etapa odnose se na logor "Ciglana", odnosno na izgradnju baraka početkom mjeseca studenoga,²⁹ dok se vrlo vjerojatnim čini kako barake koje su za izgradnju bile predviđene u četvrtoj fazi, a čija je izvedba bila u tijeku sredinom prosinca 1941., nikada nisu dovršene.³⁰ No, o tome će nešto kasnije još biti govora.

Logor I. i Logor II., odnosno Krapje i Bročice, predstavljali su isključivo muške logore u koje su internirani zatočnici Srbi i Židovi, a kasnije su dopremani i Hrvati komunisti i antifašisti. U deportacijama sa zagrebačke Zavrtnice tijekom mjeseca rujna 1941. više od 1500 Židova otpremljeno je u logore, a bilo im je rečeno da "*se ide na rad*", da "*će graditi nasipe za isušivanje Lonjskog polja*".³¹ Iako autori opet spominju Jasenovac, Židovi su najvjerojatnije otpremani u Krapje ili Bročice jer Logor III. – "Ciglana" još nije bio u funkciji. Ipak, nepovoljna klimatska i geografska situacija dovela je, uslijed obilnih jesenskih kiša kada je došlo do izlivanja kanala Veliki Strug, do nasušne potrebe za premještanjem Logora I. i II. na novo područje. Tako su, zbog poplava, Krapje i Bročice sredinom mjeseca studenoga, tj. između 14. i 16. rasformirani, a preseljenjem ovih logora te njihovim spajanjem u novi logor osobno je rukovodio ustaški satnik (kasnije pukovnik) Vjekoslav (Maks) Luburić. Luburić je nakon pogibije Mije Babića, početkom mjeseca srpnja u Hercegovini, preuzeo njegov položaj, a po osnivanju Ustaške nad-

²⁷ "Barake za jasenovački logor useljenje", HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 1791 (10.09.1941.).

²⁸ HDA, Fond 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (Ispostava ustaškog redarstvenog povjereništva), Židovski odsjek (dalje HDA, RUR-IURP, ŽO), br. 28706/1941. (kut. 9); U ovom fasciklu se nalazi i molba R.I. kojom traži otpust iz Krapja, a u kojem se nalazi od 22. kolovoza 1941.

²⁹ HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 3496 (3.11.1941.); usp: Avram Pinto-dr. David Pinto, *Dokumenti o stradanjima Jevreja u logorima NDH* (Sarajevo: Jevrejska opština, 1972.); B. Dopisivanje između Sarajeva i Osijeka, Osijek 5.11.1941., br. 713/41., 25.

³⁰ DAS, VOS, br. 879/12.12.1941.

³¹ Goldstein, *Holokaust*, 267.

zorne službe postao je zapovjednik Ureda III., odnosno Ustaške obrane (*“Zapovjednik svih koncentracionih-radnih i sabirnih-logora u NDH”*).³²

Da bismo riješili pitanje postanka i osnutka Logora III., znanog i kao “Cigлана”, i to upravo na ovom području moramo u obzir uzeti činjenice kako su upravo tu postojali izvjesni infrastrukturni objekti, tj. objekti bivše Prometne zadruge “Jasenovac”, koja se nalazila u vlasništvu Jovana Bačića & nasljednika, sinova Ozrena i Uroša, a izgleda da je još sredinom rujna 1941. sve Bačićeve objekte kao i sve napuštene zgrade u Jasenovcu za svoje potrebe preuzelo *“Zapovjedništvo Ustaške obranbene službe”*.³³ Dodatni razlog u izboru ovog mjesta pokraj Jasenovca leži u činjenici kako je područje budućeg logora bilo dobro povezano željeznicom te okruženo rijekama Savom, Unom i Velikim Strugom, i da je čitavo područje bilo izrazito močvarno i plavno, te stoga lako obranjivo od eventualnih napada. Potvrđuje to i činjenica da ga u čitavom tijeku rata partizani nisu pokušali zauzeti, iako su postojali planovi o takvoj akciji koja je, očito zbog malih izgleda na uspjeh, ostala nerealizirana.³⁴

Slijedom zakonskih odredbi o preuzimanju nekretnina osoba koje su iseljene ili su napustile područje NDH³⁵ Državno ravnateljstvo za ponovu, odnosno Ured za podržavljeni imetak trebali su preuzeti Bačićeve objekte u Jasenovcu, ali kako je vrlo vjerojatno *“Zapovjedništvo Ustaške obranbene službe”* već bilo u posjedu navedenih nekretnina izgleda da je obavljena samo formalnopravna primopredaja tih nekretnina. Naime, osnovano je povjerenstvo koje je od 13. do 16. listopada 1941. pregledalo lančaru, pilanu, ciglanu i ostale objekte te izvršilo popis i procjenu robe kao i svih ostalih nekretnina, zgrada i zemljišta ujedno utvrdivši dužničko-vjerovničko stanje bivše Bačićeve zadruge.³⁶ Tada su nekretnine bivše Prometne zadruge iz Jasenovca i službeno prešle pod nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova NDH.

³² *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941. - 1945.*, ur. Darko Stuparić (Zagreb, 1997.), 241.

³³ Dopsis Općinskog poglavarstva Jasenovac kojim od Kotarske oblasti u Novskoj traži da se pošalje izaslanik Državnog Ravnateljstva za Ponovu koji bi *“ovdje na licu mjesta sve potrebno odredio, a naročito u stvari napuštenih zgrada, koje je sebi za svoje potrebe uzelo Zapovjedništvo Ustaške obranbene službe”*, HDA, Fond 1076, Ministarstvo Državne Riznice, Ponova, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove, Ured za podržavljeni imetak (dalje HDA, Ponova), Spisi odjela i odsjeka, Srpski odsjek, Opći spisi (HR-HDA-1076-2-2), br. 19134/1941. (kut. 494).

³⁴ Postoji zapovijed Josipa Broza Tita od 31. ožujka 1942. godine, upućena krajiško-slavonskim partizanskim jedinicama, u kojoj se naređuje ispitivanje mogućnosti napada na Jasenovac; *“Odabir savršenog stratišta – spoznaje i dometi okruglog stola o Jasenovcu”* (3), *“Oslobođenje”*, Sarajevo 19. studenoga 1986.; usp. Peršen, *Ustaški*, 195-197.

³⁵ Zakonska odredba o imovini osoba izseljenih s područja Nezavisne Države Hrvatske, Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile Nezavisnu Državu Hrvatsku, *NN*, 96/7. kolovoza 1941.; Isto, *NN*, 158/21. listopada 1941.

³⁶ Povjerenstvo u sastavu: Vjekoslav Luburić, Ljubo Miloš, tajnik i likvidator, Milan Čukac, privremeni upravitelj Prometne zadruge postavljen od Glavnog ravnateljstva za državnu ponovu, Aleksandar Benak, kotarski predstojnik kotara Novska, Milan Miljenović, Dragutin Steinhardt i Albert Gerber ispred knjigovodstva te dipl. ing. Feliks Reich za tehničku struku, HDA, Ponova, Srpski odsjek, Opći spisi (HR-HDA-1076-2-2), br. 28669/1941. (kut. 515).

Osnivanje logora je nadgledao i njime osobno rukovodio Vjekoslav Luburić koji je početkom mjeseca rujna 1941. proveo desetak dana u logoru Sachsenhausen-Oranienburg, nedaleko Berlina, gdje se upoznao s idejama koje su bile osobito važne u svezi osnivanja logorske radne službe. Stoga je Logor III. – “Cigлана” trebao biti organiziran isključivo kao radni logor, tj. na bazi radne službe³⁷ gdje je Luburić, na licu mjesta, namjeravao preslikati iskustva stečena za posjeta logorima Trećeg Reicha. Prostor budućeg logora raspolagao je industrijskim pogonima tvrtke Bačić pa je Luburić, očigledno prema uzoru na Sachsenhausen, s jasenovačkim pogonima planirao uspostaviti sličan logor kombiniranog tipa, odnosno za potrebe vojske i izolaciju te likvidaciju nepoćudnih osoba. Ustaška propaganda je, u javnosti, novi logor predstavljala kao radnu i odgojnu ustanovu u koju su slani ljudi na temelju Zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne i radne logore NDH.³⁸

Nakon što su riješeni problemi formalnopravne prirode vezani uz objekte središnjeg logora prišlo se izvođenju tehničkih pripremnih radova, koje je vodio ing. Franjo Beretin, službenik Ministarstva javnih radova, a kasnije voditelj Tehničkog odsjeka u logoru. Osobito se ubrzano radilo na podizanju nasipa zbog poplavnih prijetnji od strane rijeka Save, Lonje i Velikog Struga,³⁹ te postavljanju žice, izvidnica kao i prvih baraka za smještaj zatoćenika.⁴⁰ Preuzeti industrijski objekti morali su se osposobiti za rad, a prva skupina pilanskih stručnjaka Bročice je napustila 12. listopada 1941., dok su strojarski i mehaničarski stručnjaci u Jasenovac krenuli nekoliko dana kasnije.⁴¹ Međutim radovi na prilagođavanju područja za novi logor tekli su dosta sporo.

Do kraja 1941. Bačićeve pogone se nije stiglo prilagoditi za novu namjenu, a niti je cijelo područje novog logora bilo osposobljeno za prihvata većeg broja zatoćenika.⁴² O tome nam svjedoči i nastavak tehničkih radova jer, osim izgradnje nasipa, tek je započela izgradnja baraka za smještaj zatoćenika. Naime, iako posredno, o tome nam zorno svjedoči Policijski radio-telegram sarajevske Župske redarstvene oblasti, upućen Židovskom odsjeku zagrebačkog Ravnateljstva Ustaškog redarstva, kojim ista obavještava: “*Savezno radiobrzojavom od 24/XI 1941 g. u 16 sati izvještavate se da je Veliki □upan □upe Lašva i Gla□ odgovorio: U Kruščici barake koje su bile rastavljene su u pojedine dijelove i odnešene u Jasenovac u Kruščici nema nikakvih zgrada*

³⁷ Peršen, *Ustaški*, 142.

³⁸ Peršen, *Ustaški*, 125-126; Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore Nezavisne Države Hrvatske, *NN*, 188/26. studenoga 1941.

³⁹ Peršen, *Ustaški*, 138.

⁴⁰ Peršen, *Ustaški*, 142.

⁴¹ Izjava, A.M., HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/7-45, 660 (kut. 11).

⁴² Goldstein, *Holokaust*, 312.

*i nema mogućnosti za primanje i najmanjeg broja židovki.*⁴³ S druge strane, početkom studenoga u tijeku je “gradnja 10 drvenih baraka u Jasenovcu”,⁴⁴ a to su izravno posvjedočili i izvjesni Rip i Grünbaum (Grünbaum, op.a.), djelatnici osječke Židovske bogoštovne općine koji su 4. studenoga 1941. boravili u Jasenovcu.⁴⁵ Ipak, prema dopisu glavarava Terenskog vodograđevnog ureda u Sisku koji je uputio Odjelu za državnu imovinu Državne riznice NDH, a u svezi navjere (kredit) za osiguranje objekata Ministarstva prometa i javnih radova, 12. prosinca 1941. u Logoru III. – “Ciglana” postojalo je osam drvenih baraka.⁴⁶ Prema istom dopisu, u tijeku je bila izgradnja još 38 baraka manjih dimenzija za ostale logorske potrebe, ali izgleda kako one, prema postojećim nacrtima i pokušajima rekonstrukcije logora, nikada nisu bile izgrađene (barem ne u navedenom broju). Neodređeni broj baraka srušen je početkom mjeseca prosinca 1941.,⁴⁷ a najvjerojatnije je riječ o pet baraka iz Logora Krapje, čiji se materijal koristio kod izgradnje Logora III. Ipak, prema svemu sudeći, osnovni uvjeti za funkcioniranje Logora III. – “Ciglana” stvoreni su do kraja 1941.

Iako je prvi dio rada posvećen tehničkom vidu radova oko osnivanja logora Jasenovac i vremenski obuhvaća razdoblje do kraja 1941., ipak ću spomenuti i neke objekte koji su kasnije pridruženi ovom logoru te stavljeni pod “Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu”. U samom naselju Jasenovac formiran je radni logor “Kočara”, koji je kasnije nazivan i Logor IV.⁴⁸ Naime, ustaše su ovdje početkom 1942. žicom ogradile industrijske zgrade za preradu kože tako da su sva skladišta, radionice i postrojenja za preradu kože, zajedno s dvije zatočeničke nastambe pretvorene u radni prostor stotinu do stotinu i pedesetak zatočenika, uglavnom kvalificiranih majstora i zanatlija.⁴⁹ U prostorima bivše kaznionice u Staroj Gradiški osnovan je krajem 1941. Logor V., što je formalnopravno riješeno Zakonskom odredbom od 17. veljače 1942. kojom je Kaznionica reorganizirana u “sabirni i radni logor”.⁵⁰ Unutar Logora III. – “Ciglana”, ali i u široj okolici Jasenovca

⁴³ HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28469 (kut. 8).

⁴⁴ HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 3496 (3.11.1941.)

⁴⁵ Avram Pinto - dr. David Pinto, *Dokumenti o stradanjima Jevreja u logorima NDH* (Sarajevo: Jevrejska opština, 1972.); B. Dopisivanje između Sarajeva i Osijeka, Osijek 5.11.1941., br. 713/41., 25

⁴⁶ DAS, VOS, br. 879/12.12.1941.

⁴⁷ “Rušenje drvenih baraka u logoru Jasenovac”, HDA, RMRR NDH, UZ, knj. 1, Ur. br. 3258 (5.12.1941.).

⁴⁸ Opširnije; Peršen, *Ustaški*, 228-232.

⁴⁹ Danas je taj je objekt, uz bivšu kaznionicu u Staroj Gradiški, jedini iako samo djelomično očuvani logorski objekt.

⁵⁰ Zakonska odredba o ukidanju Kaznionice i Zavoda za prisilni rad u Staroj Gradiški; NN, 40/18. veljače 1942.; O 13 mjeseci provedenih u logoru Stara Gradiška kroz cijelu 1942. godinu iscrpno svjedočanstvo u: Ilija Jakovljević, *Konklogor na Savi* (Zagreb, 1999.); usp., Peršen, *Ustaški*, 232-266; Novak, *Doživljaji*, 102-139.

i Stare Gradiške osnovane su logorske ekonomije, na kojima su zatočnici radili za potrebe logora, kao i vanjskog svijeta. Mlaka, Jablanac, Gređani, Bistrica, Feričanci, Dubica neke su od lokacija na kojima su radili i živjeli zatočnici, a žene su radile čak i u Potkozarju. Obavljao se uzgoj osnovnih prehrambenih kultura, odnosno voća, povrća, žitarica i stoke, a jednu od "ekonomija" predstavljalo je i prekosavsko selo Uštica, odakle je u proljeće 1942. iseljen srpski živalj. Uštica je tada postala tzv. "ciganski" logor, odnosno u selo su pod izgovorom da će pomoći u obradi poljoprivrednih površina, smješteni Romi koji su dopremani u Jasenovac. U početku su naseljavali napuštene kuće iseljenih srpskih obitelji,⁵¹ a kasnije je sredinom 1942., na ledini koja se nalazila u sjeveroistočnom kutu ograđenog prostora unutar Logora III., uspostavljen logor "III C" za Rome. Prema nekim autorima Logor je postojao do mjeseca studenoga 1942.,⁵² iako je već krajem srpnja broj Roma u logoru bio neznatan.⁵³

Prvi zatočnici, deportacije i molbeni tečaj

Logor u Jasenovcu zamišljen je kao radni i sabirni logor, a o čemu govori i natpis koji se nalazio ponad glavnog logorskog ulaza. Budući da je NDH pokrenula opsežne javne radove, koji su između ostaloga obuhvaćali i radove na isušivanju Lonjskog i Mokrog polja, a prema ustaškoj propagandi najveća pažnja je trebala biti posvećena "proširenju, pročišćenju i produbljenju korita Velike Struge, Trebešća i Lonje i gradnja kanala koji će služiti kao glavna odvodna cijev za odvod svih unutarnjih voda koje se zadržavaju na Lonjskom polju...".⁵⁴ Za ove se poslove namjeravala koristiti besplatna radna snaga deportiranih zatočenika pa su prvi zatočnici Krapja i Bročica, osim izgradnje logora, morali izgrađivati obrambene nasipe i protupoplavne sustave. U početku je na isušivanju Lonjskog polja radilo najviše Židova što se može iščitati iz ustaške propagande jer se posebno ne navode drugi zatočnici, odnosno *Hrvatski narod* javlja kako "Na isušivanju rade cijelovi i svi oni, koji su određeni na prisilni rad".⁵⁵ Isto tako valja spomenuti da su ustaški dužnosnici povremeno obilazili područje Lonjskog i Mokrog polja, što je potom u javnosti predstavljano kao normalan obilazak velikih javnih radova koji se izvode za opću dobrobit. Tako

⁵¹ Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941.-1945. godine, Časopis za suvremenu povijest*, br. 1/1986. (Zagreb, 1986.), 37.

⁵² Peršen, *Ustaški*, 169-170.

⁵³ Lengel-Krizman, *Prilog*, 39; usp. *Sjećanja veterinarara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine*, prir. Mira Kolar-Dimitrijević, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2/1983. (Zagreb, 1983.), 155-176, "Kao intelektualac Golub je zapazio niz detalja, a njegov opis stradanja Roma jedan je od najboljih opisa tih zbivanja", Isto, 156.

⁵⁴ "Izsušuju se polja uz tok Save", *Hrvatski narod*, god. III./1941., br. 190, 23. kolovoza 1941., 5.

⁵⁵ "Kroz ustašku Hrvatsku. 25.000 jutara najbolje zemlje bit će po zamisli hrvatske ustaške vlade privedeno kulturi", *Hrvatski narod*, god. III./1941., br. 198, 31. kolovoza 1941., 6.

je navedeno područje početkom rujna 1941. obišao ing. Bulić, državni tajnik za javne radove, a u pratnji pukovnika ing. Dragana Kobera i natporučnika ing. Petra Begovića, voditelja Građevinske sekcije Ministarstva javnih radova kojoj su i povjereni ovi radovi.⁵⁶

Prvi jasenovački zatočenici stigli su u većem broju s gospićkog područja, a preko Jastrebarskog i Zagreba, najvjerojatnije u posljednjim danima mjeseca kolovoza 1941.⁵⁷ Isto tako postoji mogućnost i da je dio zatočenika možda stigao nešto ranije, oko 10. kolovoza, kako bi pomogao kod izgrađivanja logora, ali njihov broj vjerojatno nije bio velik budući da ih se nije imalo gdje smjestiti.⁵⁸ Žene i djeca su uglavnom deportirani u Đakovo ili u Lobar-Grad, dok su u Jasenovac uglavnom deportirani muškarci.⁵⁹ Tako je početkom rujna u Krapju bilo internirano oko 1.000 Židova⁶⁰ različitih dobnih skupina.

U početku su zatočenici dolazili u transportima s gospićkog područja, a potom su uslijedile i deportacije ljudi posredstvom Ministarstva unutrašnjih poslova NDH, odnosno Ravnateljstva za javni red i sigurnost i Ispostave "Ustaškog redarstvenog povjereništva".⁶¹ Osim navedenih upućivanje ljudi u logore vršili su i zapovjednici ustaških jedinica, veliki župani i upravitelji redarstvenih oblasti.⁶² Podatak o odnosu prema Židovima, koji su praktički stavljeni izvan zakona, potvrđuju i pojedini slučajevi kada su Židovi slani u logor nakon intervencija Njemačke narodne skupine. Naime, 18. na 19. rujna 1941. u Novoj Gradiški je po pripadnicima ove skupine uhapšen 31 Židov, a

⁵⁶ "Nadgledanje javnih radova", "Hrvatski narod", god. III./1941., br. 201, 3. rujna 1941., 6; Ljubo Miloš, *Izjava o radu Ureda III. – Ustaška obrana* (kopija), HDA, Zbirka 1549, Zbirka izvornog gradiva iz vremena NDH, bivše Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske, (dalje HDA, ZIG NDH/MUP RH), I – 96/255.

⁵⁷ Izjave preživjelih logoraša nisu podjednake u broju pristiglih logoraša i njihove procjene se kreću između 400 i 1.000 ljudi. usp: Izjave, B.O., HDA, ZKRZ, GUZ, 1839/45 (kut. 7), A.M., Isto, 2235/7-45, 658, D.J., Isto, 2235/7-45, 680 (kut. 11).

⁵⁸ Izjava, R. S., HDA, JTSRH/NRH, OP-A, II – Zapisnici svjedoka, Zapisnik br. 107, str. 3 (kut. 123)

⁵⁹ Fond Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva u Hrvatskom državnom arhivu prepun je potresnih molbi, izvješća i popisa o upućivanju u Jasenovac i druge logore, a ovdje navodim samo neke; HDA, RUR-IURP,ŽO, br. 28207 (kut. 6), br. 28313, br. 28325, (kut. 7), br. 28574, br. 28630, br. 28635 (kut. 8), br. 29027 (kut. 11).

⁶⁰ HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28706 (RUR, ŽO 287).

⁶¹ U sklopu Ustaškog redarstva koje je odredbom od 3. lipnja 1941. osnovao poglavnik dr. Ante Pavelić nalazila se i "Ispostava Ustaškog redarstvenog povjereništva", a u kojoj je osnovan i Židovski odsjek. Prvim ravnateljem Pavelić je imenovao Božidara Cerovskog, a zadatak nove organizacije bio je redarstveni nadzor nad svim postrojbama ustaškog pokreta.; "Osnivanje Ustaškog redarstva za cjelokupno područje Nezavisne Države Hrvatske", "Hrvatski narod", god. III./1941., br. 111, 5. lipnja 1941., 13, Ova ustanova je osnovana kao stranačka organizacija ustaškog pokreta, a krajem 1941. preimenovana je u "Ravnateljstvo ustaškog redarstva" i nije bila identična s istoimenim Uredom I. Ustaške nadzorne službe, kako pretpostavljaju neki autori.

⁶² Miloš, *Izjava*, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I – 96/252.

uhíćenje je izvršeno bez znanja upravnih vlasti i redarstvenih organa, te je veliki župan Župe Livac-Zapolja smatrao takav postupak protuzakonitim. No, unatoč neznanju ustaških vlasti to ih nije spriječilo da uhapšene osobe pošalju u logor.⁶³ Uspostavom Ustaške nadzorne službe sredinom kolovoza 1941., čija je djelatnost podijeljena na četiri ureda, odnosno na Ustaško redarstvo, Ustašku obavještajnu službu, Ustašku obranu i Ustaški osobni ured, sve kompetencije u pogledu logora prešle su na Ured III. – Ustašku obranu (Ured za logore), tj. ustaškog povjerenika istog ureda. Kao produžena ruka Ustaške nadzorne službe krajem listopada 1941. ustanovljene su Župske redarstvene oblasti koje su preuzele izravno hapšenje ljudi i njihovo slanje u logor, a sve je to obavljano prema nalogima Ustaške nadzorne službe i pod njezinim nadzorom.⁶⁴ Iako rijetko, ustaški organi su ljude hapsili i po nalogu policije III. Reicha (Gestapo) koja je ponekad i sama znala hapsiti ljude zbog “komunističke promičbe”, zarobljene osobe ustaškim organima je predavala i talijanska vojska, a znalo je biti i pojedinih transporta koje su u Jasenovac sproveli njemački vojnici.⁶⁵

Zakonskom odredbom o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore NDH,⁶⁶ ustaške su vlasti formalno-pravno ozakonile sustav logora te su stvorile nekakvu *pravnu podlogu* za buduće deportiranje zatočenika, a za osnivanje logora ovlaštena je isključivo Ustaška nadzorna služba. Od tada su internirci u logore slani na temelju ove zakonske odredbe koja je sadržavala i detaljno razrađen upravno-administrativni postupak. Od kraja studenoga 1941. u logor su pristizale dvije vrste zatočenika, tj. zatočenici s odlukom te zatočenici bez odluke. Trajanje prisilnog boravka nije moglo biti kraće od tri mjeseca niti duže od tri godine, a odluku o upućivanju u logor donosilo je Ustaško redarstvo (Ured I. UNS-a) na temelju prijave odaslane od strane Župske redarstvene oblasti. Po obavljenom postupku Župska redarstvena oblast je istom Uredu trebala podnijeti tzv. “*Prijedlog o prisilnom boravku u logoru*” te priložiti osobni dosje osobe o kojoj je riječ, i tada je Ured I. UNS-a donosio konačnu odluku protiv koje nije bilo pravnog lijeka. Tada je izdavana tzv. “*Uputnica*”, a po prijemu osobe logor je morao izdati posebnu “*Potvrdu*”.⁶⁷ Ljudi su deportirani uglavnom

⁶³ Na dokumentu je ručom nadopisano “*izdan nalog za otpremu u logor, 30.09.*”, a u fasciklu se nalazi i telegram Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva upućen velikom županu Velike župe Livac-Zapolja u Novu Gradišku s nalogom da se uhapšene Židove otpremi u Jasenovac, HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28199. (ISP. URP-a, ŽO 4747), kut. 6, spis Prs.br. 391-1941.; br. 28665, kut. 9.

⁶⁴ Zakonska odredba o Župskim redarstvenim oblastima, *NV*, br. 161/24. listopada 1941.

⁶⁵ HDA, Ministarstvo zdravlja i udružbe, Ministarstvo zdravlja (dalje: HDA, MZU NDH, MZ), br. 58895/1941. (kut. 77); HDA, Fond 248, Ustaška nadzorna služba (dalje HDA, UNS), br. 7, 10293/42-4 (kut. 1); HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28751 (RUR, ŽO 571), kut. 9.

⁶⁶ *NV*, 188/26. studenoga 1941.

⁶⁷ Okružnica: Postupak sa osobama koje se upućuju u radne i sabirne logore, HDA, Fond 218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel za pravosuđe (dalje: HDA, MPB NDH, OzP), I-155/1941. br. 92859, Riječ je o obrascima L2, L3, L3a, L3b, L4, L6 i L8, br. Prs.12571-41 (kut. 33).

zato jer su bili Židovi, Srbi ili komunisti, ali za to je često puta postojala formalna odluka o prekršaju ili antidržavnoj djelatnosti.⁶⁸ Novost je bila i uvođenje zatočeničke kartoteke. Naime, iako je još ranije postojala evidencija pri Židovskom odsjeku Ravnateljstva ustaškog redarstva,⁶⁹ a i Luburić je po osnivanju logorske Radne službe poradio na administrativnoj organizaciji i stvaranju kartoteke zatočenika, jer su uvedeni stalni izvještaji o brojnom stanju, vjeroispovijesti i nacionalnosti logoraša,⁷⁰ tek po proglašenju Zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba u sabirne i radne logore Ured I. Ustaške nadzorne službe okružnicom je, između ostaloga, zahtijevao vođenje takvih popisa i *“Stoga je zapovjedništvo logora dužno voditi očevidnik zatočenih osoba, iz kojeg će svako-dobno biti vidljivo: vladanje, rad i zdravstveno stanje zatočene osobe”*.⁷¹ Iako u tim knjigama zasigurno nisu upisivani svi logoraši budući da kroz kartoteku često nisu provađani zatočenički koji su mimo logora odvedeni na likvidaciju, upitna je njihova pouzdanost vezano uz uzrok smrti, jer je dosta čest bio slučaj da su likvidirani logoraši u kartoteci bili zavedeni kako su *“umrli uslijed bolesti”*.⁷²

⁶⁸ Ljudi su slani na *“preodgoj u sabirne i radne logore NDH”* uglavnom zbog pristajanja uz komunizam i partizane. Iako je u većini slučajeva bila prisutna ova vrsta optužbe bilo je i drugih razloga, a koji se mogu pratiti prema zapisima u policijskim kartonima koje je nova vlast preuzela od Banovine Hrvatske. Unatoč pedantnosti, ažurnosti i poznatom centralističkom sustavu koji su vladali u NDH mnogi od tih policijskih kartona nisu ažurirani novim podacima pa su u nekima posljednji podaci zabilježeni još dvadesetih godina 20. stoljeća, a ljudi su bili internirani u Jasenovac ili u neki drugi logor (usp. F.J., HDA, Fond 259, Redarstvena oblast za grad Zagreb, Policijski kartoni, dalje: HDA, ROZ-PK, br. 1229; HDA, MZU NDH, MZ, br. 35071/1942., kut. 120). Od ostalih razloga npr. D.H. i D.N. su uhapšeni 4. studenoga 1941. *“radi pokušaja bijega u okupirane krajeve s krivotvorenom propusnicom”* te su 6. prosinca 1941. internirani u logor Jasenovac; M.R. je uhapšen 19. rujna 1941. *“radi prekršaja uredbe o izdovima, i radi promičbe komunizma”* i 3. listopada je interniran u Jasenovac; HDA, ROZ-PK, br. 898, br. 899, br. 2934; Izvjesni M.B. je interniran u Jasenovac *“zbog brata koji u šumi”*, zatim T.M. *“zbog brata koji je otišao u četnike”*, J.M. *“zbog sina koji je otišao u četnike”*, svi su oni uhapšeni 18. prosinca 1941. i internirani u Jasenovac, HDA, Fond 211, Hrvatski Državni Sabor NDH (dalje: HDA, HDS NDH), 901/1943. (kut. 16); Izvjesnog N. M. je uhapsila talijanska vojska prigodom operacija na području Kotarske oblasti Vojnić *“pod sumnjom da je imao vezu s odmetnicima. Isti se nemože pustiti kući, jer boravi na području koje je u vlasti odmetnika, pa postoji opravdana bojazan da će pribjeći odmetnicima”*, Župska redarstvena oblast Karlovac predložila je UNS-u da se N.M. pošalje na prisilni boravak u logor u trajanju *“od 6 mjeseci, odnosno do očišćenja Koriduma i Banije od odmetnika”* i 22. ožujka 1942. je primljen u logoru Jasenovac, HDA, UNS, br. 7, 10293/42-4 (kut. 1); Izvjesni J.Ž. je uhapšen i otpremljen u Jasenovac krajem studenoga 1941. jer je *“kći istoga ranjena i uhvaćena prigodom sukoba s oružnicima”*, HDA, RUR-IURP, ŽO, 28455 (kut. 8).

⁶⁹ Na upit Ravnateljstva ustaškog redarstva Židovski odsjek istoga je odgovorio *“kod ovog Ravnateljstva postoji popis izdova zatočenika u logorima zapovjedništva u Jasenovcu i popis izdova iz logora u Loboru. Ovo je Ravnateljstvo prenatrpano poslom, i nema dovoljno sila, da bi načinili popis za naslov, pa neka naslov odredi jednog činovnika, koji će kod ovog Ravnateljstva prepisati popis.”*, HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28337 (RUR, ŽO, 7096), spis br. 10123-1941.

⁷⁰ Miloš, *Izjava*, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I – 96/257.

⁷¹ HDA, MPB NDH, OzP, I – 155/1941., br. Prs.12571-41 (kut. 33).

⁷² Jakovljević, *Koncligor*, 59-60.

Osim zatočeničke kartoteke administrativni postupak je upotpunjen i nizom obrazaca bez kojih osobe nisu mogle biti poslone na prisilni rad.

U nadi u nepravedno zatočenje mnogi ljudi su intervenirali za zatočene osobe, odnosno prijatelje, znanke, rodbinu. Iako je zakonskom odredbom od kraja studenoga 1941. određeno da nema pravnog lijeka odluci o upućivanju u logor odlučeno je i da se molbeni postupak može obavljati jedino putem Župskih redarstvenih oblasti koje će molbe za otpust iz logora na odlučivanje proslijediti Zapovjedništvu Ustaške nadzorne službe. No, unatoč takvoj odredbi molbe su se i nadalje podnosile i na Ured poglavnika, gdje je i ranije bilo raznih intervencija i to još na samom početku NDH, a one su se prvenstveno odnosile na priznanje arijevske prava. Krajem lipnja 1941., sva takva nastojanja grubo je osujetio sam Pavelić, odnosno njegov Ured, odbacivši ikakve intervencije vezane uz Židove.⁷³ Kasnije su se molbe podnosile Ispostavi Ustaškog redarstvenog povjereništva, odnosno kasnije Ravnateljstvu Ustaškog redarstva, zatim Židovskom odsjeku istoga, potom na samu upravu logora u Jasenovcu, a nakon otvaranja rada svog zasjedanja 1942. i Odbor za molbenice Hrvatskog Državnog Sabora bio je naprosto zasipan nizom potrebnih molbi u kojima su ljudi tražili bilo kakav podatak o najmilijima te je potom slijedila i zamolba za njihovim otpuštanjem iz logora.⁷⁴ U nešto boljoj situaciji nalazili su se kvalificirani radnici, zanatlije i industrijalci jer su za njih znali intervenirati povjerenici poduzeća Ureda za podržavljeni imetak kako bi se nesmetano nastavila proizvodnja u istima. U najboljoj situaciji su svakako bili liječnici budući da su bili prijeko potrebni za normalno funkcioniranje logora, a nakon osnivanja Zavoda za suzbijanje endemskog sifilisa u Banja Luci često puta je u njihovu korist znalo intervenirati Ministarstvo zdravstva NDH, navodno gledajući na opće dobro i na ulogu koju je tim liječnicima namjeravala namijeniti u suzbijanju opakih bolesti i zaraza u NDH.⁷⁵ No, o daljnjoj logoraškoj sudbini, odnosno o mogućem udovoljenju podnesenim molbama odlučivalo je Ravnateljstvo ustaškog redarstva, odnosno Ured I. Ustaške nadzorne službe, a na temelju izvještaja dobivenih od

⁷³ "Upozorenje ureda Poglavnika", *Hrvatski narod*, god. III./1941., br. 134, 28. lipnja 1941. (prilog izdanju).

⁷⁴ 11. kolovoza 1942. Stipo Radman, narodni zastupnik iz Banja Luke, intervenirao je preko Odbora za molbe i žalbe HDS-a tražeći podatke za 23 seljaka maglajskog kraja koji su od listopada do prosinca 1941. bili odvedeni u Jasenovac. Prema odgovoru MUP-a, GRAVSI-GUR-a, koji je stigao tek 19. srpnja 1943., "nije se moglo ustanoviti gdje se nalaze tražene osobe, a prema izvještaju Zapovjedništva sabirnih logora u Jasenovcu ni jedna od osoba ne nalazi se u logorima spomenutog Zapovjedništva." Izgleda kako je većina ljudi za kojima se tragalo likvidirana budući da je u povraćenom popisu ljudi uz većinu imena rukom pripisana opaska "umro br. 834/41" s nadnevcima od 28. ili 30. prosinca 1941., HDA, HDS NDH, 901/1943. (kut. 16).

⁷⁵ Tako je Ministarstvo zdravstva interveniralo za nekoliko liječnika koji su bili zatočeni u Jasenovcu te je zatražilo njihovo otpuštanje, kao i članova njihovih obitelji, ukoliko su se nalazili u logoru, a što je u većini slučajeva i pozitivno riješeno., usp. HDA, MZU NDH, MZ, br. 52797/1941. (kut. 70), br. 58248/1941. (kut. 76), HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28928, br. 28929, br. 28932 (kut. 10).

Zapovjedništva logora u Jasenovcu. Unatoč brojnim intervencijama u kojima se spominju i poznata imena poput Lovre pl. Matačića i Borisa Papandopula, zatim povoljni prijedlozi povjerenika i samog Ureda za podržavljene imetak, povoljne preporuke i nalozi Ravnateljstva za javni red i sigurnost, pa čak i prijedlozi Židovskog odsjeka samog Ravnateljstva ustaškog redarstva nisu rezultirali povoljnim odgovorom. Često puta nisu oslobođani niti posjednici tzv. "Dopustnice o nesmetanom boravku na teritoriju NDH", a na spomenute molbe uglavnom su stizali vrlo jednostavni odgovori, poput: "ne može se pustiti na slobodu", "ne riješava se pošto je zastarjela", ili je na samom dokumentu rukom nadopisano "ne odobrava se".⁷⁶

U početku su veliku većinu deportiranih zatočenika činili Židovi, potom Srbi, a kasnije dolazi do deportacija Hrvata, komunista i antifašista. Sredinom studenoga 1941. u Jasenovac su deportirani i neki ugledni političari te 37-ero masona.⁷⁷ Osim zatočenika koji su po represivnim organima ustaških vlasti izravno slani u Jasenovac bilo je i slučajeva prebacivanja zatočenika iz drugih logora. Već je spomenuto odakle su pristigli prvi jasenovački zatočenici, a potom su u Jasenovac premješteni i neki zatočenici iz logora Kruščica, koji se nalazio nedaleko Travnika. Krajem 1941. u Jasenovac je premješten dio zatočenika iz koprivničkog logora "Danica",⁷⁸ a tijekom 1942. došlo je do premještanja zatočenika iz Lobor-Grada, Gornje Rijeka i Đakova.

Naravno zatočenici su pokušavali i pobjeći, a svakako su veću mogućnost uspješnog bijega imali zatočenici koji su odlazili na rad izvan logora ili na ekonomije.⁷⁹ Na taj su se način neki zatočenici uspjeli spasiti bijegom, a bilo je slučajeva podmićivanja stražara i slično. Dio zatočenika je zamijenjen za zarobljene časnike ustaških postrojbi ili III. Reicha, dok su neki zatočenici, povodom Pavelićeva rođendana, godišnjice NDH, isteka zatočeničkog roka i sl., službeno otpušteni iz logora, a bilo je i otpuštanja na intervenciju nekih ustaških dužnosnika.⁸⁰ Valja napomenuti da je dio zatočenika transportiran na rad u Treći Reich, Norvešku i Finsku, ali najveći dio logoraša je uslijed likvidacija, gladi, teških i nehumanih radnih i životnih uvjeta smrtno stradao.

⁷⁶ HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28139 (ISP. URP-a, ŽO 4747), br. 28164 (ISP URP-a, ŽO 4810), br. 28176 (ISP. URP-a, ŽO 4868), br. 28249 (ISP. URP-a, ŽO 6331), br. 28264 (ISP. URP-a, ŽO 6403), br. 28277 (ISP. URP-a, ŽO 6509), br. 28312 (RUR, ŽO 6910).

⁷⁷ Podatke o masonima donosi i šibenski novinar Đorđe Miliša koji je bio interniran u Jasenovcu te potom u Staroj Gradiški, vidi: Đorđe Miliša, *Jasenovac, U mučilištu – paklu* (Zagreb, 1945.); usp. Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata* (V. izdanje, Split, 1997.), 467-472.

⁷⁸ HDA, UNS, 3836/1941.; HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28233 (ISP. URP-a, ŽO 5956); opširnije: Zdravko Dizdar, *Ljudski gubici logora "Danica" 1941.-1942., Časopis za suvremenu povijest*, br. 2/2002. (Zagreb, 2002.), 377-407.

⁷⁹ Peršen, *Ustaški*, 189.

⁸⁰ HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28421 (kut. 7), br. 28477 (RUR, ŽO 7787), br. 28536 (RUR, ŽO 8055/56), kut. 8; Izjava, Š.A., Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Zbirka sjećanja i memoarskog gradiva (dalje JUSPJ, ZSMG) bb.

Radna služba, životni i radni uvjeti⁸¹

Rasformiranjem Krapja i Bročica sredinom studenoga 1941. te osnivanjem središnjeg logora u Bačićeveim objektima nedaleko Jasenovca uspostavljena je nešto sredenija logorska organizacija. Ubrzo je utemeljeno "Zapovjedništvo radne službe" te se prišlo organizaciji logorskog radnog vodstva. Zatočenici su podijeljeni na profesionalne radne grupe.⁸² Na čelu svih grupa bila je uprava koju su sačinjavali logornik i po jedan grupnik svake grupe, kao i po jedan zamjenik svakog grupnika. Tada su imenovani i logornici, dva Židova i jedan Srbin.⁸³ Logornik je bio izravno podređen zapovjedniku Logora te zapovjedniku Radne službe, a bio je glavni predstavnik zatočenika. Naime, logornik je preko grupnika održavao izravnu vezu između zatočenika i zapovjedništva Radne službe koje je preko njega provodilo svoje namjere, a njegov osnovni zadatak predstavljalo je raspoređivanje zatočenika na rad.⁸⁴ Prvim logornikom bio je imenovan Bruno Diamantstein.⁸⁵

Zatočenici Logora III. – "Ciglana" bili su razdijeljeni na unutrašnji i vanjski rad. Osim već spomenutih i nastavljenih radova na izgradnji protupoplavnih sustava u Lonjskom polju, vanjski radovi uglavnom su se odvijali na ekonomijama te u automehaničarskoj radionici u Jasenovcu. Unutarnji rad dijelio je zatočenike na desetak radnih grupa, a prema izjavama preživjelih

⁸¹ O Radnoj službi i likvidacijama postoji nekoliko izvora, odnosno postoje dokumenti, te izjave preživjelih logoraša i ustaških dužnosnika. Tako npr. postoji izjava Ljube Miloša, prvog zapovjednika Radne službe u Jasenovcu, ali nju svakako treba uzimati s određenim rezervama budući da je dana po završetku II. svjetskog rata, pa postoji nekoliko gledišta o njezinoj vjerodostojnosti. Naime, prvenstveno je moguće kako je Miloš jednostavno nastojao optužiti druge suučesnike i smanjiti svoju odgovornost u zločinima, a s druge strane nije nevjerojatno niti da je Miloš morao reći ono što mu je "naloženo" jer poznajući represivnost jugoslavenskog komunističkog režima po završetku rata niti takvo što svakako nije bilo nemoguće. Miloš Ljubo, *Izjava o radu Ureda III. – Ustaška obrana (kopija)*, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I – 96/246-349. O zatočeničkom životu, odnosno radnim i životnim uvjetima postoji niz svjedočanstava i sjećanja preživjelih logoraša, a jedan njihov dio objavljen je u obliku memoarskih zapisa. Izjave se nalaze u arhivskim i muzejskim ustanovama u RH, ali i u SRJ te BiH. Ukratko navodim samo najvažnija mjesta pohrane spomenutog gradiva u Hrvatskoj. U zagrebačkom Hrvatskom državnom arhivu, u sklopu fondova Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača te u sklopu Javnog tužilaštva SR Hrvatske, čiji je Istražni odjel nastavio rad Zemaljske komisije te su 1951., odnosno 1956. podignute optužnice protiv dr. Ante Pavelića i dr. Andrije Artukovića. Jedan dio izjava (neobjavljenih) pohranjen je i u Zbirci sjećanja i memoarskog gradiva JU Spomen-područje Jasenovac. Budući da život zatočenika u Jasenovcu svakako zaslužuje posebnu i vrlo opsežnu znanstvenu studiju, a i zbog nedovoljne istraženosti izvornog arhivskog gradiva u tekstu ću u kratkim crtama prikazati samo jedan vrlo mali odsječak ove iznimno važne problematike predstavljajući samo osnovne podatke.

⁸² Peršen, *Ustaški*, 143.

⁸³ Goldstein, *Holokaust*, 306.

⁸⁴ Davor Kovačić, *Zapovjednici i dužnosnici jasenovačke skupine logora 1941.-1945.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2000. (Zagreb, 2000.), 103.

⁸⁵ Židov rodom iz Proztahova u Češkoj, HDA, ROZ-PK, br. 962.

logoraša može se utvrditi da su se radne grupe dijelile prema zanatima, pa su tako postojale: grupa I. lančara i kovni proizvodi, grupa II. stolari (drveni proizvodi), grupa III. glineni proizvodi, grupa IV. kožara, grupa V. građevinska, grupa VI. električari, grupa VII. tehnička (pisarnice), grupa VIII. plovni park, grupa IX. logorska (administracija, kuhinja, ambulanta). Svaka grupa dijelila se prema vrsti posla na podgrupe pa se tako npr. Grupa I. dijelila na lančaru, puškarnicu, automehaniku i limariju, Grupa II. na pilanu, stolariju, Grupa III. na ciglanu i keramičarsku podgrupu itd.⁸⁶ Kasnije su ovoj raspodjeli dodane još neke grupe poput grupe umjetničke bravarije (XI) itd. Logorski zatočenici obavljali su različite poslove, a na radove izvan logora pratila ih je straža.

U logoru su vladali iznimno teški radni i životni uvjeti, što se osobito odnosilo na rad pri izgradnji protupoplavnog sustava pri čemu su mnogi zatočenici uslijed likvidacija smrtno stradali,⁸⁷ a prva zlostavljanja su počela krajem mjeseca rujna.⁸⁸ Logoraši su ustajali u samu zoru i odlazili su na rad na nasipe ili u radionice. Velik broj zatočenika stradao je i zbog velike iscrpljenosti budući da su na nasipima bili izloženi najtežem fizičkom radu, a nisu čak imali niti osnovna oruđa potrebna za rad.⁸⁹ Dnevno su radili dvanaest sati, odnosno od 6 do 12 te od 13 do 19 sati, dok se nedjeljom nije radilo,⁹⁰ a hrana je bila vrlo slaba. Zatočenici su najčešće dobivali juhu od krumpira ili graha koju su oni sami nazvali “*pura*” dok je kilogram kruha međusobno dijelilo 12 osoba. No, često puta se znalo dogoditi da nije bilo kruha ili graha pa su zatočenici jeli “*lišće od kupusa bez masti i soli*”.⁹¹ Spavalo se u tzv. boksovima drvenih baraka, a koje su često i prokišnjavale. Već nas sam podatak da su bili smješteni na plavnom i močvarnom području prepunom komaraca i razne gamadi navodi na zaključak kako je bila prisutna velika vjerojatnost obolijevanja. Iznimno loše zdravstvene i higijenske prilike, jer bilo je dužih vremenskih razdoblja kada se zatočenici nisu brijali, šišali niti kupali, i loša

⁸⁶ Izjava, R. S., HDA, JTSRH/NRH, OP-A, II – Zapisnici svjedoka, Zapisnik br. 107, 27-28, kut. 123; Izjava, A. Š., JUSPI, ZSMG, bb.

⁸⁷ Na V. sjednici užeg gospodarskog odbora HDS raspravljalo se o tehničkim radovima koji se provode u Lonjskom polju, a ing Görlich, tehnički savjetnik Uprave sredidbenih i poboljšanih radova Ministarstva prometa i javnih radova NDH, je tada izjavio: “*Mi smo lanjske godine radili upravo na tom Lonjskom polju. Dobili smo logor u Jasenovcu, ali je uspjeh slab. Ta radna snaga nije za ništa i svaki dan je sve manje radnika*”, “*Prijepis zapisnika V. sjednice užeg gospodarskog odbora održane 9. lipnja 1942.*”, HDA, HDS NDH, str. V/4 (270), kut. 30.

⁸⁸ Izjave, B.O., ZKRZ, GUZ, 1839/45 (kut. 7); D.J., Isto, 2235/7-45, 680 (kut. 11).

⁸⁹ Izvjesni Hundrić, član Užeg gospodarskog odbora HDS-a, komentirao je: “*Ja sam ih gledao kako rade, jedni su kopali lopatama, a drugi su zemlju rukama nosili*”, Isto.

⁹⁰ Izjava, R. S., HDA, JT SRH/NRH, OP-A, II – Zapisnici svjedoka, Zapisnik br. 107, 5 (kut. 123); Izjava B.O., HDA, ZKRZ, GUZ, 1839/45 (kut. 7), Izjava D.J., Isto, 2235/7-45, 680 (kut. 11).

⁹¹ Izjava, A.M., HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/7-45, 662; Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac* (pretisak izvornika, Zagreb, 1946.), ur. Nenad Novaković (Banja Luka, 2000., fototipsko izdanje), dalje: ZKRZH, *Zločini*, 15.

ishrana samo su potakle širenje raznih zaraznih bolesti poput tifusa i dizenterije. Mnogi od prvih zatočenika internirani su u Jasenovac krajem kolovoza i u rujnu kada su vladali povoljni vremenski uvjeti. S približavanjem zime pogoršavali su se i vremenski uvjeti, a zatočenicima se “ništa nije moglo izravno poslati” pa se rodbina interniranih obraćala na Crveni križ NDH, kojem je izdana dozvola za dostavu životnih potrepština u logor.⁹²

U velikoj većini o potrebama logoraša brinule su se Židovske bogoštovne općine Zagreba i Osijeka na čiji su teret ustaške vlasti stavile izdržavanje osoba interniranih u logore, pa je i osnovan Socijalni odsjek “*Skrb za logore*”,⁹³ iako je i u državnom proračunu NDH bila osigurana izvjesna novčana svota “*za uzdržavanje sabirnog logora u Jasenovcu*”.⁹⁴ Preko osnovanog Odbora sve židovske bogoštovne općine su pomagale internirce dopunskom hranom, lijekovima, odjećom i obućom, a prikupljani su i strojevi kako bi za zimskih mjeseci kvalificirani zatočenci bili povučeni s nasipa.⁹⁵ Logoraši su dobili pravo na primanje paketa,⁹⁶ a dozvoljeno im je pisanje dopisnica.⁹⁷ Budući da se bližila zima, Ustaška nadzorna služba je sredinom studenoga dozvolila prijevoz odjevnih predmeta u Jasenovac, a koje su za internirce prikupile bogoštovne općine.⁹⁸ Isto tako da bi ublažila katastrofalne higijenske i zdravstvene uvjete koji su vladali u logoru osječka Židovska bogoštovna općina je preko Odbora sredinom studenoga 1941. od Ministarstva zdravstva NDH zamolila dostavu “*aparata za desinsekciju odjeće za zatočnike i jednog rasku-itelja za logor Jasenovac*”.⁹⁹ No, uzdržavanje sabirnih logora bio je iznimno velik financijski teret za židovske bogoštovne općine na koje je prebačen. Čim su počele deportacije Židova zagrebačka bogoštovna općina se putem okružnica obratila na druge općine u NDH kako bi općinskim novcem i prikupljanjem prijeko potrebnih stvari među slobodnim Židovima prikupili sredstva za uzdržavanje interniraca. S obzirom na prisutnu stalnu pljačku židovske imovine od strane Ureda za podržavljeni imetak, odnosno Ravnateljstva za gospodarsku ponovu, te kako je sve više Židova otpremano u logor pa nije bilo obveznika koji bi plaćali porez nametnut židovskim opći-

⁹² HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28748, br. 28191 (ISP. URP-a, ŽO 4908).

⁹³ HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/22-45, 2185-2188 (kut. 13); opširnije; Goldstein, *Holokaust*, 385-402.

⁹⁴ Navjera ili otvoreni račun “*za uzdržavanje interniraca u sabirnom logoru u Jasenovcu*” otvorena je 2. listopada 1941., a do kraja godine za te je svrhe osigurano 400.000 kuna koje je Državna riznica 19. prosinca 1941. isplatila na ruke Franje Rašana, ustaškog poručnika Obranbene ustaške službe u Zagrebu, HDA, Fond 223, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH (dalje: HDA, MUP NDH), Računarsko-gospodarski pododsjek, br. I - D 6645/41.

⁹⁵ Isporuka šivaćih strojeva, HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/22-45, str. 2 (kut. 13).

⁹⁶ Prema dozvoli izdanog sredinom kolovoza 1942. vidljivo je da se mogao poslati jedan paket hrane do 5 kg težine, HDA, UNS, br. 27049/1942. (kut. 6).

⁹⁷ Odboru je početkom studenoga odobreno dopisivanje sa zatočenicima i to dva puta mjesečno, HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/22-45, str. 1 (kut. 13).

⁹⁸ HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28371 (RUR, ŽO 7223).

⁹⁹ HDA, MZU NDH, MZ, 53472/1941., spisi br. 722/1941. i 53472/1941. (kut. 70).

nama “*Skrb za logore*” se našla u nezavidnoj financijskoj situaciji. Stoga se Odbor opetovano obraćao Državnom ravnateljstvu za gospodarsku ponovu tražeći dodjelu “*novčanih sredstava iz židovske imovine za pokriće potreba ove općine za izvršenje nametnutih dužnosti i zadataka*”.¹⁰⁰ Odbor je predvidio da će mu za uzdržavanje interniraca u 1942. godini biti potrebno 1,2 do 2,8 milijuna kuna te ih je zatražio iz židovske imovine, temeljeći to na procjeni kako joj trošak za jednog internirca iznosi 10 kuna dnevno, a krajem 1941. u logoru ih se prema evidencijama Židovske bogoštovne općine nalazilo 4.000. Unatoč brojnim molbama izgleda da im ovo Ravnateljstvo nije povoljno odgovorilo.

Vojne snage i zapovjedništvo Logora

“*Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu*” bilo je izravno podređeno zapovjedništvu Ustaške nadzorne službe, odnosno Uredu III. – Ustaška obrana (Ured za logore), osnovane sredinom kolovoza 1941.¹⁰¹ Ono se dijelilo na Gospodarski ured te na Zapovjedništvo vojnih jedinica. Po ukidanju Logora I. i II., odnosno Krapja i Bročica, formiran je Upravni odjel s kartotekom zatočenika, a pod “*Zapovjedništvom sabirnih logora*” u Jasenovcu nalazio se samo Logor III. – “Cigłana”. Zapovjedništvu su kasnije podređene Kožara¹⁰² i Stara Gradiška.

Prvi zapovjednici logora bili su, u Krapju čije je područje osiguravala 22. satnija zastavnika (Zadra) Karla, ustaški poručnik Ante Marić, dok je zapovjednu dužnost u Bročicama obnašao ustaški poručnik Ivan Rako. Zapovjednik straže bio je ustaški vodnik (kasnije ustaški satnik) Mihovil Prpić, a logor su osiguravale postrojbe 14. i 17. satnije Ustaške vojnice, kojima su zapovijedali natporučnik Dagen i poručnik Vjekoslav Ile.

Dužnost zapovjednika Logora III. – “Cigłana”, a prvi bijaše ustaški zastavnik (kasniji satnik) Joso Matijević, bila je samo sigurnosnog karaktera, odnosno zapovjednikova domena bila je briga o vojnim jedinicama koje su osiguravale logorsko područje, briga o osiguranju zatočenika te likvidacijama. U svim ostalim poslovima, tj. poslovima vezanim uz rad u logoru, ishranu, smještaj i zdravstvene prilike zatočenika, logor je potpadao pod nadležnost zapovjednika Radne službe, a tu je dužnost prvi obnašao Ljubo Miloš.¹⁰³

Kasnije je zapovjednik “*Zapovjedništva*” postao ustaški natporučnik (kasnije bojniki) Ivica Brkljačić, a ono se dijelilo na Gospodarski ured, pod upravom poručnika Ante Remenara, te na Zapovjedništvo vojnih jedinica

¹⁰⁰ HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28609 (RUR, ŽO 8282).

¹⁰¹ NN, br. 111/26. kolovoza 1941.

¹⁰² Često puta se navodi kao Logor IV. iako je to ustvari bila Radna grupa br. IV., tj. Kožarska grupa.

¹⁰³ HDA, ZIG NDH/MUP RH, I – 96/252; Peršen, *Ustaški*, 142; Goldstein, *Holokaust*, 338.

koje je vodio natporučnik Beneš. Područje “Ciglane” osiguravala je 17. satnija koja je potpadala pod Ustašku vojnicu, a početkom 1942. povučena je iz Jasenovca jer su je zamijenile netom stvorene jedinice Ustaške obrane, tj. jedinice “*Ustaškog obrambenog Sdruga*”. Tada je osiguranje samog logora preuzela prva satnija I. bojne I. Ustaškog obrambenog zdruge (UOZ), pod zapovjedništvom zastavnika (kasnije ustaški satnik) Mateše Sankovića. Tijekom 1943. tu satniju su zamijenile 5. i/ili 7. satnija II. bojne I. UOZ-a koje su bile pod zapovjedništvom ustaškog natporučnika Krešimira Majića.

Novooformljeni “*Ustaški obrambeni Sdrug*” u početku je imao sedam satnija kojima je kasnije pridodano još nekoliko satnija pa su sredinom 1942. utemeljene bojne. Bojne, koje su se sastojale od po četiri satnije, davale su stražu za vanjsko osiguravanje logora te stražu za zatočenike koji su radili na poslovima izvan logora, a u početku je glavnu zadaću tih jedinica predstavljala obrana od eventualnog napada izvana. U jesen 1942., po dolasku Marka Pavlovića, domobranskog kapetana (kasnijeg ustaškog pukovnika), na njegovo čelo “*Sdrug*” je imao oko 1800 ljudi. Zatim su postupno postavljene stalne posade u Bosanskoj Dubici, Novskoj, Lipovljanima i Sunji tako da je pred sam kraj NDH formacija dosegla brojku od desetak tisuća ljudi, a sastojala se od četiri bojne (I.-IV.), “*brzog*” (tenkovsko oklopni) i topničkog sklopa.¹⁰⁴

U međuvremenu, do početka 1943., u “Ciglani” je organizirana “*Logorska sigurnosna služba*” koja je bila sastavljena od pripadnika logora (zatočenika), a zapovjednikom iste postavljen je ustaški poručnik Jure Tomić. Na samom ulazu u Logor III. nalazio se specijalni odred sigurnosne službe, pod vodstvom zastavnika Stjepana Prpića, koji je kontrolirao ulazak i izlazak iz logora. Osiguranje Logora III. održavano je preko sigurnosnih patrola, koje su pripadale isključivo logorskoj sigurnosnoj službi, a u početku je sigurnosnim nadzorom rukovodio tadašnji zastavnik Joso Matijević.¹⁰⁵

Izgled logora

Objektivnu sliku o izgledu jasenovačkog logora i logorskih objekata dosta je teško i precizno uspostaviti budući da danas od spomenutih građevina ništa nije očuvano. Naime, logorsko područje je nakon pretrpljenih savezničkih bombardiranja početkom 1945. i uništavanja od strane ustaša pred sam završetak II. svjetskog rata, od 1947. pa sve do 1951. bilo podvrgnuto sustavnom raščišćavanju terena, a građevinski materijal se koristio i za poslijeratnu obnovu prekosavskih naselja. No, u svakom slučaju postoje posredni podaci, odnosno svjedočanstva, dokumenti, logorske skice i planovi te neke fotogra-

¹⁰⁴ Vlaho Milivoj, *Izjava o Ustaškom obrambenom zdruhu, organizaciji rada i časničkom kadru*, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/378-384.

¹⁰⁵ Peršen, *Ustaški*, 146-147.

fije na temelju kojih se može barem djelomično rekonstruirati njegov izgled.¹⁰⁶

Logor III. – “Cigłana” zauzimao je prostor veličine od jedan i pol do dva četvorna kilometra, a bio je smješten na ledini udaljenoj oko tri kilometra od mjesta Jasenovac. Na jednom (zapadnom, op.a.) dijelu tog zemljišta nalazila su se razna industrijska postrojenja (vidi nacrt), a na drugom su bile smještene zatočeničke barake. Prvenstveno se radilo na podizanju velikog nasipa prema selu Košutarica kako bi se logor zaštitio od poplava, a 1942. je najvjerojatnije izgrađeno pet čuvarskih kućica za čuvanje nasipa.¹⁰⁷ Izgrađene su i izvidnice koje su podignute tako da posluže i kao bunker (stražarnice), a oko logora je podignuta visoka četverostruka bodljikava žičana ograda.¹⁰⁸ Na logorsko područje se ulazilo kroz nekoliko ulaza. Glavni ulaz, na kojem se nalazio natpis “*Radna služba Ustaške Obrane, Sabirni logor br. III*”, bio je smješten na južnoj strani okrenut prema rijeci Savi, a ponad njega je stajala ploča “*Sve za Poglavnika, Red, Rad, Stega*” (od 1943. kao glavni se koristi zapadni ulaz). Na rijeci Savi, nedaleko južnog ulaza, nalazila se skela kojom su zatočenici prebavivani na Gradinu, gdje su obavljane likvidacije zatočenika.

U logoru su još izgrađene dvije jednokatne zgrade koje su služile kao nastambe za zatočenike,¹⁰⁹ a iako je nepoznat točan broj zatočeničkih baraka,¹¹⁰ koje su bile smještene na sjeveroistočnoj strani logorskog prostora, poznate su nam njihove dimenzije. Prema dopisu, koji je u svezi osiguranja navjere (kredita) za osiguranje objekata Ministarstva prometa i javnih radova glavar Terenskog vodograđevnog ureda iz Siska uputio Odjelu za državnu imovinu, navjeru i dugove Državne riznice NDH, sredinom prosinca 1941. godine u Logoru III. – “Cigłana” postojale su dvije veće i šest manjih drvenih baraka, veličine 20x10 te 24x6 metara.¹¹¹ Izgleda da su dvije barake većih dimenzija korištene kao zatočenička bolnica i ambulanta, a prema

¹⁰⁶ Postoji desetak nacrti, ali svi se uglavnom bave pokušajima rekonstrukcije Logora III. – “Cigłana” i Logora V. – Stara Gradiška. Isto tako postoje i svjedočenja, a i pokušaji rekonstrukcija logora u Krapju te u Bročicama, pa tako postoji crtež Bročica u; Novak, *Doživljaji*, 75; postoji i fotografija prvih baraka sagrađenih u Krapju, “*Barake za radnike na Lonjskom polju*”, “*Izsušuju se polja uz tok Save*”, *Hrvatski narod*, god. III./1941., br. 190, 23. kolovoza 1941., 5.

¹⁰⁷ DAS, VOS, br. 879/12.12.1941.

¹⁰⁸ “*Prije ulaza u logor ograđen visokom četverostrukom bodljikavom žicom, zapazio sam drvene karaule visoke oko 10 metara u razmaku od 200 metara s mitraljeskom stražom, koje su služile i kao izvidnice.*”, Izjava, Š.A., JUSPJ, ZSMG, bb.

¹⁰⁹ Peršen, *Ustaški*, 145-146.

¹¹⁰ Najvjerojatnije je postojalo 6 do 8 zatočeničkih baraka. Većina je bila smještena na sjeveroistočnom dijelu ledine ispod mjesta gdje se nalazio logor “III C”; usp. nacрте, skice i planove Logora III. – “Cigłana” u; Nikola Nikolić, *Jasenovački logor* (Zagreb, 1948.), prilog plan Logor “Jasenovac” 1942. god.; usp. nacrt logora Jasenovac, HDA, ZKRZ, GUZ, 1768/45/1 (kut. 7); usp. crtež dijela logora, Novak, *Doživljaji*, 86, usp. nacrt “*Koncentracijski logor Jasenovac III.*”, ZKRZH, *Zločini*.

¹¹¹ DAS, VOS, br. 879/12.12.1941.

istom dopisu u planu je bila izgradnja još 38 baraka (manjih dimenzija) koje najvjerojatnije nisu nikada dovršene. Ipak jedan broj njih možda je i dovršen, ali tu svakako treba napomenuti da one nisu korištene za smještaj zatočenika, što je i vidljivo iz niza nacрта, već su vrlo vjerojatno poslužile kao radionice, mlin, pekara... Same barake su, prema snimcima nastalim po samom oslobođenju logora, bile drvene građevine podignute na pilonima (poput sojenica), a već ranije spomenutim preseljenjem baraka iz logora Kruščica "Ciglana" je dobila četiri barake.¹¹²

Prema Zapisniku o preuzimanju bivše jasenovačke Prometne zadruge Ministarstvo unutarnjih poslova NDH preuzelo je od Ureda za podržavljeni imetak ciglanu, pilanu, mlin, lančaru, kancelariju i kantinu,¹¹³ a preuzeti objekti su se trebali osposobiti za rad. U sklopu Lančare nalazio se niz radionica, odnosno centralno skladište, puškarska, limarska i automehaničarska radionica, alatnica, klještara, stolarija, radionice za lance i električarsku grupu.¹¹⁴ Većina navedenih pogona proradila je punim kapacitetima do sredine 1942., jer su radovi na prenamjeni objekata tekli dosta sporo, a i prigodom preuzimanja ručni alati su zatečeni u minimalnim količinama, dok su strojevi bili u dosta derutnom stanju. Tako je prva polovica 1942. prošla u popravcima i osposobljavanju objekata za rad,¹¹⁵ a jedino je umjetna bravarija s radom započela nešto kasnije, odnosno 1. listopada iste godine.¹¹⁶ Tu je najvažniju ulogu odigrala bravarska radionica čiji su se početni radovi sastojali u osposobljavanju vlastitih radionica kao i radionica ostalih grupa za rad.¹¹⁷ U Logoru III. je 1943. nedaleko glavnog (južnog) ulaza podignuta veća jednokatna zgrada s tornjem uz koju se nalazila ulazna kapija (poznata i kao "Zapadni ulaz"), a trebala je poslužiti kao sjedište logorskog zapovjedništva i sigurnosne straže. Osim navedenih objekata još su postojale garaže, strojarnica, zatim mali i veliki glinokop, te kružna peć i sušione koje su bile namijenjene za potrebe ciglane, a zaživjela je i logorska ekonomija s pekarom, mlinom, kovačnicom, stajama itd.

¹¹² HDA, ZKRZ, GUZ, Saopćenje br. 33 Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 2235/10-45, 1101 (kut. 11).

¹¹³ HDA, Ponova, Srpski odsjek, Opći spisi, br. 28669/1941. (kut. 515).

¹¹⁴ U HDA u Zagrebu pohranjen je izvorni elaborat o radu objekta "Lančara" u 1942. godini. Izvornik je svakako dragocjen materijal, ali treba ga konzultirati s određenim rezervama. Naime, lako je moguće da se tu radi o materijalu ustaške propagande, ali on ipak može poslužiti za kakvu-takvu rekonstrukciju rada u jednom od važnijih objekata jasenovačkog logora.; *Jasenovac, Lančara pregled rada u godini 1942.*, Jasenovac, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/397, 398, 411-492; Nacr tvornice lanaca (Lančara) sa postrojenjem u pogonu 1941.-1942., I-96/413.

¹¹⁵ Pregled rada tvornice lanaca i kovinske robe u godini 1942., HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/471.

¹¹⁶ Umjetna bravarija, Grupa XI, Inventar i opis obavljenih radova u god. 1942., te razpored rada za prvih 3 mjeseca u god. 1943., HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/442.

¹¹⁷ Pregled rada tvornice lanaca i kovinske robe u godini 1942., Bravarska radionica, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/471.

Nakon Uskrsa 1942. dolazi do preokreta i naglog razvoja građevinske djelatnosti u logoru te mjestu Jasenovac. Tako su tijekom 1942. izgrađene zgrade novog mlina, pekarnice i stolarije,¹¹⁸ zatim garaže, skladišta odjeće i dvije barake za smještaj starih dijelova "samovoza" (vozila, op.a.) i kotača.¹¹⁹ Zatočenici su u samom mjestu 1942. izgradili bolničku zgradu Ustaške obrane,¹²⁰ a tu se nalazila i automehaničarska radionica "Brzi sklop" u kojoj su uz ustaše radili i zatočenici. Naravno, postojale su časničke i dočasničke nastambe, časnička kuhinja, kantina...

Prve jasenovačke žrtve

Zbog teških životnih uvjeta, slabe ishrane te vrlo slabih higijenskih i zdravstvenih uvjeta logorom su se širile zarazne bolesti od kojih su umirali zatočenici, a mnogi od njih umrli su i uslijed iscrpljenosti. Kod izgradnje protu-poplavnih nasipa bilo je pojedinačnih likvidacija kada su ubijani slabiji zatočenici koji su posustajali u radu, a prva zlostavljanja su počela krajem mjeseca rujna.¹²¹ Krajem listopada ili početkom studenoga 1941. došlo je do otpora među zatočenicima Krapja, koji je rezultirao nadasve žalosnim događajima, jer je tada došlo do prve masovne likvidacije u logoru. Naime, u tijeku je bila izgradnja središnjeg logora ("Ciglana") i Luburić je namjeravao zatočenike iz Krapja likvidirati izgladnjivanjem. Tada je u logoru navodno izbila pobuna, a nakon njenog gušenja Luburić je doveo pokretni prijekli sud s Ivanom Vignjevićem na čelu. Dio zatočenika stradao je prilikom gušenja same pobune, a Vignjevićev prijekli sud osudio je stotinjak zatočenika na smrt.¹²² Veći broj zatočenika stradao je i sredinom studenoga prigodom zatvaranja Krapja i Bročica,¹²³ a masovna likvidacija zatočenika dogodila se i na Božić 1941.¹²⁴

¹¹⁸ Godišnji izvještaj za godinu 1942. Grupe XII., Električari, siječanj 1943., HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/448.

¹¹⁹ Grupa VII., Automehanika, Pregled rada i obavljenih poslova u godini 1942., Radni logor III. Jasenovac, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/422.

¹²⁰ Glavna bolnička zgrada, ambulanta, zgrada za zarazne bolesti, baraka za zarazne bolesti, stambena zgrada i dvije provizorne adaptirane zgrade, Godišnji izvještaj za godinu 1942. Grupe XII., Električari, siječanj 1943., HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/448.

¹²¹ Izjave, B.O., ZKRZ, GUZ, 1839/45 (kut. 7); D.J., HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/7-45, 680 (kut. 11)

¹²² Miloš, *Izjava*, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I-96/257-258; Goldstein, *Holokaust*, 310-311.

¹²³ Izjave preživjelih logoraša nisu podjednake, ali se preživjeli slažu da je tada likvidirano između 300 i 800 logoraša, *Izjava*, B.O., HDA, ZKRZ, GUZ, 1839/45. (kut. 7); *Izjava*, A.M., Isto, 2235/7-45, 661; *Izjava*, B.E., Isto, 2235/7-45, 674; Izvadak iz službenog saopćenja Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 15.XI.1945., br. 4574/45 - (strana 41/42), Isto, 2235/7-45, 766 (kut. 11).

¹²⁴ ZKRZH, *Zločini*, 43; Tada je likvidirano oko 500 Srba, Izvadak iz službenog saopćenja Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 15.XI.1945., br. 4574/45 - (strana 42/43), HDA, ZKRZ, GUZ, 2235/7-45, 767 (kut. 11); *Zločini*, 42-43.

Kao osnova svih poziva na utvrđivanje broja jasenovačkih žrtava uzimaju se rezultati istraživanja, tj. rezultati popisa žrtava rata, Statističkog zavoda Jugoslavije iz 1964. godine.¹²⁵ Budući da je ovdje govor o počecima jasenovačkog logora do kraja 1941. pokušat ćemo barem približiti neke podatke o prvim jasenovačkim žrtvama bez ikakvog zaključivanja budući da je to, zbog već spomenutih podataka, ali i velikog vremenskog otklona, vrlo nezahvalno. Ipak, za razdoblje do kraja 1941. postoje neki popisi i to uglavnom za Židove. Naime, nakon što je Ustaška nadzorna služba dozvolila razmjenu pisama između zatočenika i Odbora “*Skrb za logore*” zagrebačka Židovska bogoštovna općina je sastavila, doduše nepotpunu, kartoteku interniranih osoba, u koju su unašani podaci o zatočenim Židovima koji su se javljali iz logora.¹²⁶ Tako su krajem listopada načinjena tri popisa Židova koji su bili internirani u Krapju, Bročicama i “Ciglanu”, a riječ je o oko 1450 osoba.¹²⁷ No, s druge strane prema podacima istog Odbora koji je sredinom prosinca 1941. zatražio od Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu novčana sredstva za izdržavanje interniraca tu se nalazilo oko 4000 logoraša.¹²⁸

Prema podacima istraživanja žrtava rata koje je 1964. prikupio Statistički zavod Jugoslavije u Jasenovcu je do kraja 1941. stradalo 10139 osoba,¹²⁹ dok je prema materijalima Javnog tužilaštva za optužnicu protiv

¹²⁵ Po završetku II. svjetskog rata obavljena su tri popisa žrtava, i to popis Državne komisije iz 1946., popis SUBNOR-a iz 1950. te popis žrtava rata Statističkog zavoda Jugoslavije iz 1964.; opširnije, Mate Rupić, *Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1/2001. (Zagreb, 2001.), 7-18; *Jasenovac – četvrte rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije (Spisak četvrtava rata 1941.-1945., Ustaški logor Jasenovac*, Savezni zavod za statistiku: Beograd, 1992.) prip. Meho Visočak i Bejdo Sobica (Zürich-Sarajevo: Bošnjački institut, 1998.); Mihael Sobolevski, *Prešućena istina – četvrte rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964.*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3/1993. (Zagreb, 1993.), 87-114; Vladimir Žerjavić, *Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3/1995. (Zagreb, 1995.), 543-559; Srđan Bogosavljević, *Drugi svjetski rat – četvrte Jugoslavija, Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 4 (Zagreb, 2001.), 487-507; Mate Rupić, *Popis četvrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, Isto, 539-552; Dragan Cvetković, *Stvarni gubici Hrvatske prema popisu četvrtava rata 1941.-1945. iz 1964. godine*, *Analiza trenutnog stanja prema dosada izvršenoj reviziji*, Isto, br. 5 (Zagreb, 2002.), 481-502.

¹²⁶ Odbor je uveo praksu da pojedinom zatočeniku šalje paket tek nakon što je od takvog zatočenika primio pismo ili dopisnicu, a svaki zatočenik je pismeno morao potvrditi primitak paketa. Ukoliko nije došla pismena potvrda zatočenika smatralo se da je ta osoba likvidirana ili je umrla.; Izjava, G.B., HDA, JT SRH/NRH, OP-A, Optužnica protiv dr. Andrije Artukovića, br. K 86/51, III – Dokazi I za optužnicu protiv Andrije Artukovića – Zapisnici o iskazima svjedoka, fol. 157-157v (kut. 128).

¹²⁷ Isto, fol. 160v i dalje (kut. 128); Popise je načinila Jevrejska vjeroispovjedna općina Zagreb, i to popis interniranih u Krapju od 22.10.1941., popis interniranih u Bročicama od 24.10.1941. i popis interniranih u “Ciglanu” od 21.10.1941., a pridodan je i skupni popis interniranih u sva tri logora, HDA, JT SRH/NRH, OP-A, Optužnica protiv dr. Ante Pavelića, Fasc IIIa6/1, Popisi interniranih i ubijenih Židova u logoru Jasenovac, fol. 41-119 (kut. 124).

¹²⁸ HDA, RUR-IURP, ŽO, br. 28609 (RUR, ŽO 8282).

¹²⁹ Sobolevski, *Prešućena*, 96-97.

Ante Pavelića i Andrije Artukovića do kraja 1941. u logorima Krapje, Bročice, Ciglana i na okolnim radovima stradalo, što u pojedinačnim što u masovnim likvidacijama, do 13500 osoba.¹³⁰ Prema izvještajima područnih komisija Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača izrađeni su poimenični popisi žrtava stradalih u logorima Jasenovac i Stara Gradiška koji su uključeni u materijale optužnice Javnog tužilaštva za grad Zagreb, podignute 10. ožujka 1956. protiv dr. Ante Pavelića i dr. Andrije Artukovića. Taj dokazni materijal sadrži poimenične popise stradalih, a prema rezultatima popisa nedvojbeno je utvrđeno samo 538 stradalih u Jasenovcu do kraja 1941., i to: 146 djece do 14 godina starosti, 346 žena od 14 do 70 godina starosti, 16 žena i 30 muškaraca iznad 70 godina starosti.¹³¹ Svakako je zanimljivo da nema popisa muškaraca od 14 do 70 godina starosti koji su uglavnom deportirani u Jasenovac. Prema drugom popisu iste komisije u Jasenovcu je do kraja 1941. smrtno stradala 2891 osoba s područja koje je obuhvaćala tadašnja SR Hrvatska.¹³²

Utvrđivanju broja žrtava zasigurno bi mogle pomoći i knjige evidencije logoraša, odnosno zatočenička kartoteka koja se vodila prvo po Luburićevu nalogu, a potom i prema naredbi Ureda I. Ustaške nadzorne službe nakon proglašenja Zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba u sabirne i radne logore.¹³³ Iako u tim knjigama zasigurno nisu upisivani svi logoraši jer kroz kartoteku često nisu provadani zatočenički koji su mimo logora odvedeni na likvidaciju, one bi mogle predstavljati vrijedan izvor za utvrđivanje barem jednog dijela žrtava. Naime, prema izjavama preživjelih logoraša ta je dokumentacija uglavnom uništena, ali postoji i svjedočanstvo kako su po oslobođenju logora 1945. ove knjige navodno, kao i glavna logorska kancelarija, bile sačuvane.¹³⁴

Pitanje utvrđivanja broja žrtava vrlo je osjetljivo, a po završetku II. svjetskog rata najveća kontroverza stvorila se upravo oko stvarnog broja žrtava

¹³⁰ Navodi se broj od 4000 ljudi postradalih u Krapju, oko 8000 u Bročicama te oko 1600 do 1700 ljudi koji su stradali na području logora "Ciglana", HDA, JT SRH/NRH, OP-A, br. B-124/51, Optužnica protiv dr. Ante Pavelića od 5. srpnja 1951., str. 6 (kut. 122).

¹³¹ HDA, JTNRH/SRH, OP-A, Fasc. IIIa4, Popisi djece, žena, starica i staraca ubijenih u logoru Jasenovac i Stara Gradiška, fol. 63-65 (popis djece u starosti do 14 godina, Jasenovac, 1941., 146), IIIa4/I fol. 100-106 (popis žena u dobi 14 do 70 godina, Jasenovac, 1941., 346), IIIa4, fol. 180 (popis starica iznad 70 godina, Jasenovac, 1941., 16), IIIa4/I fol. 186, (popis staraca u dobi preko 70 godina, Jasenovac, 1941., 30), kut. 124.

¹³² Zdravko Dizdar, *Broj žrtava logora Jasenovac, Problematika utvrđivanja broja stradalih u logoru Jasenovac* (Rukopis), str. 4, JU Spomen-područje Jasenovac.

¹³³ Miloš, *Izjava*, HDA, ZIG NDH/MUP RH, I – 96/257; U kartoteku su dosta često unašani podaci o tome kako su logoraši umrli od bolesti, a ustvari su bili likvidirani, Jakovljević, *Konklogor*, 59-60; HDA, MPB NDH, OzP, I – 155/1941., br. Prs.12571-41 (kut. 33).

¹³⁴ "Ali što je najinteresantnije, govorio sam, znate, Kancelarija, glavna kancelarija. Imali su nekih 15 ili 20 ovako debelih knjiga, formati ovako-popis logoraša. I to je pisan neki njihov krasopis. Krasopisom pisano. To da su htjeli sačuvati! Ja sam ponio tri u taški. To je teško, više nisam mogao. A rekao sam ovome od OZNe da neka on taj dio preveze. Je li on to bio ili nije, ne znam. Ja sam ostavio te knjige u katastarski odjel direkcije, prizemno lijevo.", Izjava D.C., JUSPJ, ZSMG bb.

jasenovačkog logora. Već sam podatak da su načinjena tri popisa žrtava II. svjetskog rata čiji rezultati desetljećima nisu bili dostupni u javnosti govori o teškoćama na koje će naići svi istraživači ove problematike. S druge strane, zbog raznih interpretacija, uvećavanja, umanjivanja te doslovno licitiranja oko broja jasenovačkih žrtava danas smo u situaciji da se njihov pravi broj vjerojatno nikada niti neće sa sigurnošću utvrditi. No, rezultati najnovijih znanstvenih istraživanja žrtava rata i poraća, a koji su u tijeku svakako će pomoći u daljnjem približavanju, odnosno razjašnjavanju ove problematike.

Zaključak

Zbog talijanskog zahtjeva za reokupacijom tzv. Zone B, odnosno za preuzimanjem civilne i vojne vlasti na području koje je određeno Rimskim ugovorima, ustaške vlasti su morale zatvoriti i logore koji su u tzv. prvoj fazi osnivanja logorskog sustava u NDH otvoreni u Gospiću, Jadovnom te na otoku Pagu. Stoga je Eugen Dido-Kvaternik, zapovjednik Ravnateljstva za javni red i sigurnost, sredinom srpnja 1941. naredio osnivanje novog logora, a u koji bi se premjestili zatočenici iz tih logora. Provedba ovog zadatka povjerena je Vjekoslavu Luburiću, dok su tehnički vid radova izvodili odsjeci Ministarstva prometa i javnih radova NDH te Terenski Vodograđevni ured iz Siska. Pod izgovorom pokrenutih velikih javnih radova na isušivanju i privođenju Lonjskog i Mokrog polja agrarnoj svrsi ustvari je započelo osnivanje logora, koji su sredinom kolovoza 1941. prešli u nadležnost osnovane Ustaške nadzorne službe. Tako je 19. kolovoza 1941. otvoren logor nedaleko sela Krapje dok je 10. rujna otvoren logor nedaleko sela Bročice, a u njih su uglavnom internirani muškarci, i to Židovi i Srbi, a kasnije Hrvati i Romi. Zbog teškog terena, poplava i jakih jesenskih kiša sredinom listopada počelo je oblikovanje središnjeg logora koji je bio smješten u objektima jasenovačke "Prometne zadruge". U ovaj logor zvan "Ciglana" sredinom studenoga su premješteni preživjeli zatočenici, a logori kod Krapja i Bročica su zatvoreni.

Prvi zatočenici su u novi logor pristigli s gospićkog područja, a kasnije su dopremani zatočenici iz drugih logora u NDH poput Danice, Lobor-grada, Đakova. Organizaciju slanja osoba na tzv. "*prisilni rad*" organizirali su razni ustaški organi, a bilo je i slučajeva kada se u slanje ljudi u logore uključila i Njemačka narodna zajednica u NDH. Ipak, sredinom kolovoza 1941. ti su poslovi prešli pod nadležnost osnovane Ustaške nadzorne službe čiji je Ured III – Ustaška obrana bio nadležan za logore. Zakonskom odredbom o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba u sabirne i radne logore NDH formalno je dana *pravna podloga* njihovom postojanju, a oblikovan je i točno određen upravno-administrativni postupak koji se primjenjivao prigodom slanja osoba u logore. Mnogi ljudi, rodbina, prijatelji nastojali su molbama preko niza ustaških organa, dužnosnika ili pak utjecajnih i poznatih osoba iz društvenog života NDH izmoliti oslobađanje najmilijih iz logora, ali odgovor, koji je donosio Ured I. Ustaške nadzorne službe na osnovi podataka i preporuka zapovjedništva jasenovačkog logora, uglavnom je bio negativan.

U nešto boljoj situaciji su bili kvalificirani radnici i liječnici budući da su za njihovo oslobađanje znale intervenirati ustaške službe, odnosno Ured za podržavljeni imetak i Ministarstvo zdravstva NDH.

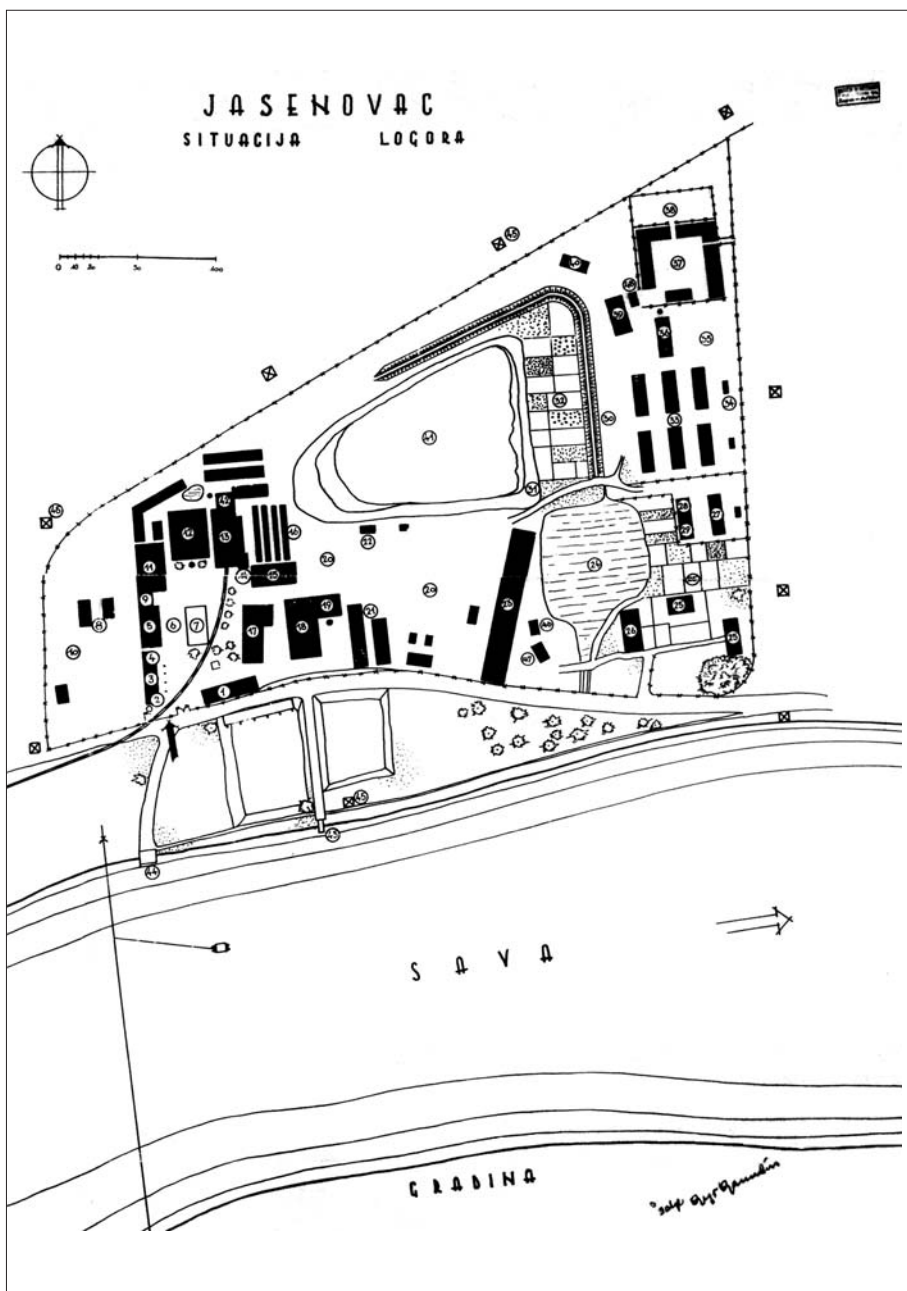
Internirci su u Krapju i Bročicama radili na podizanju protupoplavnih sustava, a premještajem u središnji logor "Cigлана" osnovana je Radna služba i zatočenici su razdijeljeni na radne grupe, odnosno na vanjski i unutarnji rad. Živjeli su u iznimno teškim uvjetima, ishrana je bila vrlo slaba, a teške i nedovoljne zdravstvene i higijenske prilike dovele su do širenja zaraznih bolesti od kojih su mnogi zatočenici smrtno stradali. Bila su prisutna zlostavljanja te pojedinačne i masovne likvidacije, prvenstveno starijih i nemoćnih osoba. Ustaške vlasti su dopustile Crvenom križu NDH opskrbljivanje logora životnim potrepštinama koje su zatočenicima slali prijatelji i rodbina, a najvažniju brigu o njihovim potrebama vodio je Socijalni odsjek židovskih bogoštovnih općina "*Skrb za logore*". Ovaj odsjek je interniranim osobama dostavljao dopunsku hranu, lijekove, odjeću i obuću, a početkom studenoga 1941. Ustaška nadzorna služba je zatočenicima odobrila pisanje dopisnica.

Logorsko područje su osiguravale 14., 17. i 22. satnija Ustaške vojnice, koje su kasnije zamijenjene jedinicama "*Ustaškog obranbenog Sdruga*". Ante Marić i Ivan Rako bili su prvi logorski zapovjednici, u Krapju i Bročicama. S osnivanjem središnjeg logora uvedena su dva zapovjednika, tj. zapovjednik logora što su bili Joso Matijević i potom Ivica Brkljačić, te zapovjednik Radne službe, a prvi je tu dužnost obnašao Ljubo Miloš. Istodobno su osnovani Gospodarski i Upravni odjel s kartotekom zatočenika. Središnji logor je bio smješten na ledini nedaleko Jasenovca, a sastojao se iz objekata bivše jasenovačke Prometne zadruga. Kasnije su sami zatočenici morali izgraditi veći broj zgrada u logoru, ali i u samom mjestu Jasenovac.

Zlostavljanja logoraša počela su krajem rujna 1941., a u logoru su bila prisutna pojedinačna ubojstva, osobito na nasipu, i skupne likvidacije. Početkom studenoga 1941. u Krapju se dogodila prva masovna likvidacija, a potom je dio zatočenika smrtno stradao sredinom studenoga prigodom zatvaranja Krapja i Bročica. Masovna likvidacija se dogodila i na Božić 1941.

Napomena

Ovaj tekst je prvotno nastao za potrebe brošure posvećene djelovanju jasenovačkog logora (1941.-1945.), ali ona nije tiskana za trajanja autorova rada u JUSP Jasenovac. Budući da je taj tekst trebao biti dio cjeline, bile su potrebne veće dorade, nakon kojih je predan za objavljivanje u godišnjaku slavonskobrodske podružnice Hrvatskog instituta za povijest. Pojedini dijelovi ovog članka su uz manje preinake preuzeti (doduše neki i pogrešno) u tekst ili su pak navođeni u bilješkama u knjizi posvećenoj jasenovačkom logoru, i to bez navođenja autora i autorstva. Usp. *Jasenovac 1941.-1945., Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003., str. 30, 38, 39, 40, 42, 43, 48, 124, 129, 137, 141, 142.

Nacrt logora "Jasenovac", autor Grgo Gamulin, 1942.
Izvornik: HDA, F 306, ZKRZ, GUZ, br. 1768/45/1 (kut. 7).

Summary

THE BEGINNINGS OF THE JASENOVAC CONCENTRATION CAMP

The early stages of the Jasenovac concentration camp from its very beginnings to the end of 1941 are described by present author. After the Rome Agreement, the Independent State of Croatia (ISC/NDH) was forced to abandon the first camps already founded within the Italian occupation zone. The establishment of the Jasenovac camp(s) was ordered by Eugen-Dido Kvaternik, most probably, in July 1941. Jasenovac is a small village situated in the Lonja valley, which Ustasha authorities wanted to drain and to begin the reclamation of the land. In that year the Government of ISC/NDH established Camp I – Krapje (August 19th) and Camp II – Bročice (September 10th). Because of bad weather and ground conditions the construction of Camp III – “Cigлана” (the “Brickyard”) was started later, in mid-October 1941. After the closure of the Camps I and II the surviving inmates were transferred to the new “Brickyard” camp in mid-November 1941. Its organization however wasn't completed until the end of 1941.

New groups of detainees, sent by the Ustasha authorities, began to join those in the “Brickyard”. They were mostly Jews and Serbs, but the first groups of Croats also began to arrive. At first camp inmates were employed in the Lonja valley; where they built embankments. Later, in the “Brickyard” they were divided into several work groups. For example: the Construction Work Group, the Chain Factory Work Group, the Brickyard Work Group, the Farm Work Group, the Sawmill and the Electrical Work Groups etc. These work groups were divided to other subgroups.

Camp inmates lived under very bad and inhuman conditions. Because of lack of food, poor hygienic conditions, disease and physical cruelty, detainees died in large numbers. Also, camp inmates were killed individually or in mass liquidations. The first mass-liquidation occurred in early November 1941, the second took place in mid-November. On Christmas 1941 a third mass-liquidation was carried out.

Based on available documents and plans, the author describes Camp III – the “Brickyard”. In addition, some details about the early Camp Command and military forces securing the camp area are also given.

Key words: World War II, NDH (Independent State of Croatia), the Jasenovac camp, deportations, victims.